

KERESZTÉNY MAGVETŐ

FŐSZERKESZTŐ:

VÁRI ALBERT

FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS FELELŐS KIADÓ:

P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN

TARTALOM:

	Lap
<i>Sebe Ferenc</i> : A népi gondolat és az unitarizmus.	157
<i>Dr. Zoványi Jenő</i> : Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században.	172
<i>Ferencz József</i> : Bevezetés, „A magyarországi unitáriusság és az unitárius egyházközségek lélekszámának alakulása. 1692—1942.” című munkájához.	184
Irodalom.	190
Különfélék.	194

KIADJA

AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG

XXVI. ÉVF.

1944

4. FÜZET.

SZERKESZTŐ-BIZOTTSÁG:

DR. ABRUDBÁNYAI JÁNOS
BENCZÉDI PÁL
FERENCZ JÓZSEF
DR. KOVÁCS LAJOS

LŐRINCZY LÁSZLÓ
SÜTŐ NAGY LÁSZLÓ
SZABÉDI LÁSZLÓ
SZENT-IVÁNYI SÁNDOR

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb
3 iv tartalommal.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Évégre közöl hittani, bölcséleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény P. Szentmártoni Kálmán felelős szerkesztő címére küldendő: (Kolozsvár, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára Magyarország területén egész évre 10 Pengő. Pártoló-díj egész évre 12 Pengő, mely összeg Budapesten az Országos Központi Hitelszövetkezetenél (V., Nádor-utca 22 sz.) levő folyószámlánkra befizethető vagy Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az Unitárius Irodalmi Társaság pénztárnoka címére küldendő Kolozsvár, Kossuth Lajos-utca 9 sz. (Unitárius Kollégium).

Alapítóknak, akik 200.— Pengőt fizetnek, díjmentesen küldjük a folyóiratot.

Románia területén egész évre 300 Lej, pártoló-díj 360 Lej. Alapító-díj 6,000 Lej.

A népi gondolat és az unitarizmus.

A felvetett cím szükségessé teszi a benne levő fogalmaknak — különösen az elsőnek — a tisztázását.

A népi gondolat ma a magyar nemzet megújulásának egy új törekvését jelenti, mely úgy tartalomban, mint módszerben az egyéni és társadalmi élet minden vonalára kiterjed. Ennek a törekvésnek már hatalmas tábora és ellentábora, irodalma és ellenirodalma van. Vannak prófétái és vértanui, előljáró vezérei és harcos közkatonái. És van multja is. Bele van gyökerezve a magyar történelem minden korszakába a nép születésétől mind a mai napig. Szinte azt mondhatnók: az egész magyar történelem bizonyos szempontból nem egyéb, mint ennek a gondolatnak a szabadságharca. Mert úgy történt ama ezredik egyesztendőben, hogy reánk hullott Nyugat jelképes csillogása: a fénye és a fény hordozásának örve alatt attól kezdve szakadatlan ömlött felénk az idegenség, az idegen eszmék bilincseivel. Ez az idegenség igyekezett mindig erőszakkal is a mélyben tartani a magyar népi erőt, mert érezte, hogyha ez felszabadul és a maga sorsa irányítását kezébe veszi, akkor pusztulnia kell e tájakról minden hatalomnak. Ez az idegenség bomlasztotta szét a vérszerződés belsőleg is megszilárdult kapcsait, ez szított ellentétet magyar és magyar közé, mert tudta, hogy a magyar csak testvérharc felidézésével győzhető le.

Az eddig mondottak nem jelentik azt, hogy az igazi magyarság talán el akarna zárkózni a maga ázsiai burkába és mintegy légtüres térben kívánna élni Európa kellős közepén. Nem jelenti azt sem, hogy minden métegy volt, amit Nyugattól kaptunk. Németh László is azt mondja a Debreceni kátéban: „A nemzeti kiegyenesedés összegegyeztethető a nemzetközi összeilleszkedés

eszméjével, csak a politikai rosszhiszeműség vonultatja őket egymással szembe.“ Sőt, tovább menve, azt állítja, hogy „csak az együttesben lehet reménye, hogy összeszedett ereje hatásos is lesz.“ (A Minőség forradalma IV. kt. 12 l.).

Az igazi magyarság nem is állította soha, hogy Nyugatot mindenáron irtanunk kell, de vallotta azt, hogy igenis magyarságunk legbensőbb lényege Kelet s ezt a valónkat nem szabad megtagadnunk, mert ezáltal életünk gyökérzetét semmisítjük meg. A minden századok népi gondolatának ez volt szabad megfogalmazásban a célja. Ennek kívánt gyakorlati megvalósítása lenni Vatha, Dózsa lázadása, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ezt szolgálta bizonyos tekintetben a reformáció. Ennek az útját jelentette a vérbe fullasztott kuruc és negyvennyolcas szabadságharc. S ennek öntudatos felélesztője, újjáteremtője és megváltó erővé való fokozás akar lenni a néhány évtizede megindult, ma már széles folyamattá dagadt népi mozgalom.

Igaz, még ma is sok híve van annak az elméletnek, mely szerint a pogányságot irtó kereszténység szükséges és áldásos munkát végzett, amikor és ahogyan, mintegy fájdalmas operációval a krisztusi világot a magyarság törzsébe beleoltotta. Azonban a hittérítők és későbbi papok nagy többségének munkájára élesen világít rá Fėja Géza akkor, amikor Kálmány Lajosnak a katolikus „paraszt-pap“-nak óriási jelentőségű munkásságát méltatja. A magyar vallásos érzés XIX. századbéli helyzetét rajzolja meg, de írása tükörré válik, amelyben kilencszáz év magyarságrító, a népi erőt gúzsba kötő módszerét láthatjuk meg. Többek között ezeket mondja: „Némelyik felekeztünk papságának körébe túlnyomó asszimiláns elem tódult, ennek az elemnek idegen volt a magyar néplélek s hiedelmeiben, ősi szokásaiban, pogány maradványaiban legfennebb sátáni elemet szemlélt. A kereszténység rengeteg elemet szívott fel a pogányságból s átalakította a maga képére és hasonlatosságára, a pogány magyar kultúra is beáradt a kereszténységbe és a két elem idők folyamán egységbe békült. Egészséges fejlődés más módon el sem képzelhető, az új vallásnak, ha tartós életre vágyik, örök emberi élményekre kell épülnie, tehát magába kell szívnia az ó-hagyományból mindazt, ami örök emberi. Egy-egy nép vallásos érzésébe és kultúrájába ezenkívül beleolvadnak a saját legmélyebb sorsélményei is, a vallásnak ezekkel is számolnia kell és rendszerébe kell

olvasztania őket. Az asszimiláns papok azonban látszólag a kereszténység nevében a magyar vallásos érzés ősi és sajátos elemei ellen fordultak, holott a kereszténységnek semmi szüksége sem volt erre a „fordulásra“; a kereszténység nagyon jól tudta, hogy a vallásos érzés ősi humuszába kell gyökereit bocsátania, ha viharokat álló fává kíván nőni, azok a papok tehát, akik a magyar vallásos érzés mély humusza ellen küzdöttek, tulajdonképpen nem a kereszténység érdekeit szolgálták, hanem a nekik idegen magyar „öslélek“ ellen viseltek hadat“ (Nagy vállalkozások kora 96. l.).

Ez áll a hittérítőkre és a vallásos élet jellemzésére. De még mennyivel inkább áll mindez az élet más: társadalmi, gazdasági, politikai, szellemi stb. vonatkozásaira. Azt mondhatjuk, hogy a magyar vezető réteg már István király korában elvesztette hatalmi súlyát és nem érvényesíthette akaratát, bölcsességét, magyar életérzéseit, sorslátását történelmünk irányításában. Pedig, ha a vezető réteg más lett volna, akkor hinnünk lehet, hogy a nép: a mélymagyarság sorsa és szerepe is másképpen alakult volna. Ezt az is bizonyítja, hogy a magyar akkor játszott nagyhatalmi szerepet, csak akkor volt rend és egészséges élet Magyarországon, amikor királyai és vezetőrétege igazi fajtabeli magyarok voltak, vagy a sorsvállalás mélységéig tudtak asszimilálódni.

A népi gondolatnak a magyar történelemben való vívódását, felszínre való törekvését és számtalan alábukását kötettszámra lehetne fejtegetni.

Ma elérkeztünk oda, hogy a népi gondolat teljes mértékben tudatosodott. Kiásták a mélyből és megmagyarázták, hogy fennmaradásunk érdekében minden más megváltó terv helyett a legtöbbet tehet.

Mégis sokan vannak, akik még ma is félreértik, mert azt hiszik, hogy egyebet sem jelent, mint a paraszti életforma egekig való dicsőítését, a többi társadalmi osztályok teljes leértékelését, egy szeparatista mozgalom külön céljainak: a paraszturalomnak a megvalósítását.

Nem ez!

A népi gondolatnak és mozgalmának a teljes magyar életre kiterjedő céljai és tervei vannak. Nem értékel le semmiféle foglalkozást és társadalmi rendet, de — akarja a „népi Magyarországot“. Ez azt jelenti, hogy ebben a Magyarországon az a

8—9 millió népi tömeg, amely a tiszta magyarságot hordja magában s amelynek eddigi lefojtottsága miatt szinte gyógyíthatatlan sebei vannak, kapja meg a maga megillető helyét, ahonnan teljes erőlkészletét ki tudja fejteni. Szabó Dezső ezt egy Kolozsváron mondott beszédében, amelyben élete programját körvonalazta, így fejezte ki: „Történelmi tényezővé akartam tenni a magyar parasztot“. Ez a népi gondolat jelenti egyben a magyar nép minden időtálló értékének a magyar megmaradás szolgálatába való állítását. Hogy ez könnyen érthető legyen, csak utalok Széchenyi életművére, aki lángszénének csodálatosan tiszta meglátásaival lényegében ezt szolgálta és Győrfi István munkásságára, aki kifejtette a népi, vagyis ősi magyar értékeink megtartásának szükségességét a népi gazdálkodástól a népi táncig terjedő minden vonatkozásban. A népi Magyarországnak híve és munkása lehet az ország vezető államférfia, az egyetemi tanár, az orvos, az ügyvéd, a gyártulajdonos csakúgy mint a pap, tanító, vagy maga a földműves.

Ha erre vonatkozólag megkeressük a népi mozgalom rendszerezésében a tételt, Németh László Minőség forradalmában ezt találjuk: „Hogy a magyarság kiegyenesedhessék, hagyományai belső udvarára kell huzódnia, legjobb életnedveit kell fölszivattyúznia magába. Van magyar sors s voltak e sors széljárásában lengő életek: ezeknek izgalmát és erejét kell áteresztetnünk magunkon. Át kell építenünk társadalmunk hatalmi strukturáját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön s olyan vezérlő réteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről (IV. Sat. 11. l.). Tehát a népi gondolat a magyarságban rejlik ősi erőnek, — amelyet természetesen a nép nagy tömege őrzött meg a legteljesebben — az értékelését és diadairajuttatását jelenti.

Ennek a fogalomnak magasrendű erkölcsi tartalma is van. Akit rabul ejtett és aki felismeri, hogy csak e gondolat jegyében munkálhatja önmaga és népi közössége fennmaradását, annak már kötelessége is e megtartó értékek szerint élni és dolgozni.

Ilyennek ismerve a népi gondolatot, állítsuk az unitárizmus mellé, hogy megláthassuk, szenvedik-e egymást, az egymásrahatás fizikai törvénye alapján keletkeznek-e bennük kölcsönös vonzási körök, vagy tűz és víz módjára fognak különválani.

Az unitárizmust mindannyian ismerjük, de azért nem lesz felesleges egy pár jellemvonását kihangsúlyozni, még pedig azokat,

amelyek tárgyunk szempontjából most fontosakká válnak. Az unitarizmus módszerére mindenek előtt az örök reformáció belső ösztönzése jellemző. Az állandó kutatás, mohó igazságkeresés, vagyis a már régen megfogalmazott fejlődéstan. Emellett pedig a lelkiismeretszabadságnak gyakorlati tisztelbentartása. Az együttmunkálás lehetősége mindazokkal, akik a cselekvés építésével és őszinteségével közös cél felé törekednek. Azt azonban ne állítsuk a mindenkit-megértés túlzásaképen, hogy mindenféle felfogást, hitet, világnézetet megértünk és tisztelünk, azokat is, amelyeknek semmi belső értéke, vagy gyakorlati jelentősége nincs.

Az unitarizmus belső lényegében pedig benne van — a közismert hitelveinket nem említve — egy hatalmas adag humanizmus (új humanizmus), a mi a legértékesebb nemzetközi együttmunkálásra képesítő és jogosító vonásunk. És benne van a fajiságnak egy olyan testi-lelki tartalma, amely biztosítja örök frissességét, életszínét és megmenti attól, hogy egy száraz tételekbe burkolt, sápkóros, hatástalan „tan“-ná váljék.

Végeredményben tagadhatatlan, hogy minden vallás — áll ez az összes világvallásokra is — magában rejti alapítójának, vagy elterjesztőinek biológiai képletét. Ez természetes és szükséges is. Ez adja — amint mondtuk — a vallások életszínét és azoknak a bizonyos népeknek az életébe való beleszólási jogát. Éppen ezért kiszámíthatatlan előny és még eddig kellően fel nem használt lehetőség az, (a fel nem használás eddig nem rajtunk mulott), hogy vallásunk a magyar szellem kivirágzása, amely magán hordja fajiságunk minden lényegesebb jellemvonását.

Mindezeknek ismeretében még a következőket kell megállapítanunk. Az unitárius vallást a magyar társadalom nem ismeri olyannak, mint amilyen. Ennek okai: *a)* történelmi egyház vagyunk, amelyről az azonosítás hajlamossága révén könnyen alkotnak olyan véleményt az emberek, mint a többiről, *b)* nem vagyunk olyan létszámmal rendelkező egyház, amelynek mindenütt kellő számú és megfelelő minőségű képviselői legyenek, akiknek pusztán jelenléte is már közismertté tegye vallásunkat és *c)* bizonyos mértékig az is igaz, hogy magunk is skatulyázódtunk, rendszereződtünk, szóval megkövesedtünk.

Ezen okoknak tudható be az is, hogy a népi gondolat legilletékesebb képviselői: a népi írók sem ismernek kellőképen minket. Írásainkban ezért nem találkozunk nyiltabb és félreérthe-

tetlenebb utalásokkal az unitárizmusra. De ahol nyilatkoznak, ott mindig elismeréssel és az időtálló értéknek kijáró fontossággal teszik azt. De hiszen ne is várjuk, hogy jöjjenek és hódoljanak az unitárizmusnak. Az ő feladatuk más, őket a mai magyar életben eredményességükben veszélyezteti az, ha valamelyik felekezet szekerét akarják tolni, különösen ha a miénket. Még azt sem vállalhatják, hogy később úgy is kiderülne elfogultságuk, mert súlyos kérdéseink megoldásával pillanatokig sem várhatunk. A tizenkettedik órába jutottunk és az összes erőink egybefogására szükség van. De azt se gondoljuk, hogy most már semmit sem várhatunk tőlük. Éppen mert mozgalmuk az egész életet átakarja ölelni, mindannyia „egész látóhatár“-ra törekszik s az egész látásban elkerülhetetlen, hogy a nép vallásosságának leírásában, a vallás szerepének megállapításában, valamint a maguk vallásosságának tisztázásában ne nyilatkozzanak.

A népi gondolat és az unitárizmus egymáshoz való viszonyának — sőt ezt már úgyis merném mondani, hogy: egymásrautaltságának — vizsgálatában a legcélszerűbb az egyes fáklyahordozókat megtekinteni: vajjon mennyi és milyen velünk rokon fényt sugároznak, mert ha sugároznak, akkor ez a népi gondolat és unitárizmus egymást segítő rokonságának elvitathatatlan bizonyága lesz.

A mai nemzedékek előtt a nagy „Prófétaként“ Szabó Dezső áll, akinek — amint Féja Géza is irodalomtörténetében megállapítja — sikerült bálványt csinálni önmagából. Igaz, hogy bár Féja a bálvány mítoszát igyekszik is teljes mértékben lerombolni, de hatását és gigászi munkáját ő sem tudja, de nem is akarja elhomályosítani.

Szabó Dezső olyan erős kálvinista szellemben nőtt fel, hogy bűvköréből szabadulni sohasem tudott, — igaz, nem is akart. Állítja, hogy a kálvinizmus a messzi idegenbe is utána ment „néha titkon, mély suttogásban, néha husvéti orgona széles zengésével...“ De Szabó Dezső nem azért Szabó Dezső, hogy megmaradhasson a dogma lélegzet-fojtó keretei között. Vonzódása azonban azzal is magyarázható, hogy léleklejlődése idején, amikor a vallás legmaradandóbb élményeivel telítődött életnek feszülő ifjúsága, egészen más volt az erdélyi kálvinizmus, mint ma. Ez volt az az idő, amikor a Protestáns Egyleten keresztül rohamosan közeledtek egymáshoz az erdélyi protestáns felekezetek. A XIX.

századvég szellemi áramlatai alól nem vonhatta ki magát a református egyház sem, annyira, hogy egyes féltékeny képviselői már elunitáriusodással vádolták meg a közös csatasorba állókat. A mai kálvinizmus más. Nem is csoda, ha Szabó Dezső a mai hivatalos és nem hivatalos református tényezőkkel állandó összeközlésben van. Amint maga mondja: vele szemben „mindig ugyanazok a megnemértések, félreértések, másfelébeszélések, vagy szidalmazások történtek.” (Egész látóhatár II. kt. 11. l.)

Az eddig mondottakkal nem akarjuk azt állítani, hogy Szabó Dezső unitárius, mert érzés és gondolatvilágában a kálvinizmus tagadhatatlan nyomai fedezhetők fel. De ha átolvassuk Egész látóhatárának II. kötetében a Magyar református öntudat mozgósítása címen írottakat, szinte minden mondatából a ragyogó unitárius élet sugárzik elő. Egy másik helyen meg is vallja: „hazudni nem tudok!... Én csak-kálvinista nem lehetek!...” Ezt mondja a legkálvinistább népi író! S igaza is van, mert vallásos érzésének és gondolatvilágának egy olyan széles és gazdag skáláját szólatlja meg, amely csak az unitárizmus keretei között térne el. A sok-sok idézhető oldal vallomásaiból csak egy párat említsünk fel: „A legnagyobb bűn volna feltételezni Istenről azt a nyomorultan és piszkosan emberi önzést, hogy azért helyezte az emberi lelket a testbe és a föld anyagi világába: hogy ez a test és ez az anyagi világ mintegy állandó kényszering legyen, mely a lelket Isten szüntelen dicséretére igázza... Nem, Istennek az emberi dicséret nem öröm... Isten, mikor az anyagi világba, az anyagi világhoz hangolt testbe és a hasonló meghatározottságú emberek közé helyezte az emberi lelket: a saját erőiből mozduló fejlődésnek, önmagát folyton Isten felé építésnek nagyszerű lehetőségét adta neki.” (Egész látóhatár II, kt. 19. l.). Végső következtetés: „Religio vita facta est. Haec religio est vita. A vallás életté lett. Ez a valóság élet”.

Szabó Dezső hadat üzent a kálvinizmus egy igen jellemző vonásának, aminek a református vallásban ma még nagyobb szerepe van, mint régebben s ez az az álpietizmus, amelynek leg-groteszkebb megjelenési formája az oxfordi irányzat.

Mielőtt tovább haladnánk, feltétlenül meg kell figyelnünk, mit mond egy olyan ember a dogmákról és azok szerepéről, aki szükségesnek tartja a református öntudat mozgósítását:

„Ami pedig az egyházi dogmákat illeti: ezek ma már csak

a teológiai tudomány hivatásos gyakorlóinak számára jelentenek mindennapi valóságot. Künn a tettes mai életben, bármennyire hívők is éljék azt az életet: ma nemigen jelentenek sem végzetet, sem korlátokat az alkotó emberi akaratra“ (U. o. 35. l.). A Pásztorok kötelességének meghatározásánál tisztán és féltreérthetetlenül adja az isteni kegyelemről szóló véleményét: „Mi tehát a Pásztorok szerepe? Az, hogy kellő nagyságú torma hiányában, befurakodjanak a Bibliába és onnan nyöszörgjenek bibliai és más kegyes frázisokat az élet elviharzó roppant epikája felé? Mondván: Hiszen a meggyengült szabadakaratú embert csakis az isteni *Kegyelem* emelheti fel az idvezülés útjára. Hát persze, hogy csak *Kegyelem* az isteni *Kegyelem* és nem csuzi sakter és még nem is a mi szörnyen *nemzetileg szocialista* grófjaink. De a kegyes nyöszörgés sem. De ezt a *Kegyelmet* Isten nem küldi készen bepakolva... mintegy amerikai szeretet-ajándékot. *Ezt a Kegyelmet minden megmaradt akaratunkkal keresnünk kell, küzdenünk kell érte, tisztáknak, hősileg elszántnak kell lennünk, hogy elnyerhessük, és: végtelen öleléssel embernek és magyarnak kell lennünk.* Mert hol van ez a *Kegyelem*? Egy központi Üdvösség-Bankban...? Nem. Ez a *Kegyelem* ott lappang test-lelkünk millió adottságaiban, ott: a ránk záporozó világ dolgaiban és folyamataiban, ott az emberi együttélés milliárd alkalmában“. Kevéssel alább azt mondja: „Isten azt akarta, hogy legyen *emberi érdem*: örök életharcban magát mind emberebbé: mind teljesebb Istenképésévé küzdő ember“ (U. o. 52—53. l.).

Ezt hiszi és vallja Szabó Dezső, de egyáltalán nem azonosítja álláspontját ezzel a református teológia és egyház. Mert, ha így állana a helyzet, nem lenne más hátra, mint felszámolni az egész egyházszervezetet és keresni, vagy teremteni egy olyan kegyetet, amely hivatalosan is ezt a hittartalmat vallja és amelyben a hívő lélek nem lesz arra kényszerítve, hogy végig tornássa magát egy bonyolult, a mai barthi teológia új reformátori mozgalmá által még bonyolultabbá vált dogmatika lélek-akadályain és típegő gyermekkorától érett emberré levéséig tanuljon s legalább látszólag higgyen egy hitvallást, amit később is minden istentisztelet alkalmával újra meg újra elismételjen — és a másik oldalon éljen és valljon a mindennapi életben s az életnek minden más vonatkozásában egy teljesen más, bár lelke és kedveszerintibb élet-hitvallást. Hogy ez tarthatatlan helyzet lenne, az a népi gondolat és unitárizmus rokonságának újabb bizonyága.

A dogma egyik alapvető tételére tappint rá akkor is, amikor a református egyház nemzetköziségének tarthatatlanságáról értekeznek: „... mély elmélkedések történtek a református hit függetlenségéről a magyarságtól, a magyar történelmi élettől, a magyar élet mély problémáitól. Bibliával kellően spékelt értekezések születtek egy egyetemes, nemzetközi református Egyházzról, a református vallás internacionálizmusáról. Hegyére állítottatott annak a borzasztó szenzációs felfedezésnek a Kolumbus-tojása: hogy csak a hit által igazulhatunk meg, tehát minden reform csak az ideoda csúszott hit megigazításából állhat“. (U. o. 50. 1.).

Mennyivei más ezzel szemben az unitárizmus nemzetközisége, amely az előítéletmentes vizsgálódás szükségességében, az örök megújulás jogosságában és a vallásnak az egész emberiségre vonatkozó egyetemes igazságainak törvényeiben áll, de amely nemzetköziség sohasem tagadta a fajta ugyancsak örök emberi igényeit és nem akarta lerombolni a lerombolhatatlant: a lélek húsból és vérből épült otthonát.

Szabó Dezső, miután hatalmas mellével szétfeszítette a kálvinizmus burkát és megalkotta a maga külön kálvinizmusát, amely már inkább unitárizmus, megállapítja a magyar református öntudá elemét a múltban. Ezek közül csak az egyiket említjük fel:

„1. A magyar reformátusság mindenekelőtt magyarságot jelentett: a sajátos ősi magyar lélek megújulását, életre ébredését. Voltaképen logikus folytatása... a Szent István történelmi munkájának s jelentősége... éppen ebben volt, hogy a nagy történelmi folyamatból kiküszöbölte a nagy király tragikumát. Szent István a kereszténységgel az európai lelkeség szerves tagjává akarta biztosítani a magyarságot. De ezt az ő korában csak idegen eszközökkel, idegen kényszerrel tehetette és sok tekintetben: az ősi magyar lélek pusztításával. (Bolondság volna ezért a mai kor szempontjából vádat emelni a gigantikus nehézségekkel küzdő nagy magyar forradalmár ellen)... Ez a magyar lélek már... a tizenhatodik században nem tudott sem pogány lenni, sem pedig ösztönös életformájává fogadni a még idegennek érzett Egyház lelkeségét. A francia reformációnak éppen az volt az élettani jelentősége, hogy olyan alkalmat tudott nyújtani a magyarságnak a kereszténységre, amelyben élővé, alkotóvá, termővé elevenedhetett ősi pszichéje minden visszafojtott, bebörtönzött folyamataiban“. (U. o. 41—42. 1.).

Mennyivel inkább áll mindez az unitárizmusra, mely nem is francia, hanem magyar reformáció. Ne tévesszen meg az, hogy a kálvinizmus valóban ezt a szerepet játszotta. Ez csak még megcáfolhatatlanabban bizonyítja azt, hogy a magyarság örök emberi vonásai keresték a felszabadulást és ott és úgy törtek a felszínre, ahol és ahogyan tudtak.

Közben talán észre sem vettük, hogy Szabó Dezső idézett egy-két mellékmondatában felmérte és „könnyűnek találta“ a katolicizmust, amely nem tudta, illetve nem is akarta felismerni hitvitátását.

A katolicizmusnak ilyenyszerű megítélése szempontjából Veres Pétert is érdemes megfigyelni. Ő magát talán vallástalan embernek tartja, de ezt sok ismerője tagadja. Ezeknek valószínűleg igazuk is van, mert egyéniségén és művein átizzik valami belső tűz, amit bátran vallásosságnak lehetne nevezni. Mindenesetre ha Isten-hítével tisztában lennénk, egy racionalista unitáriusnak mi is kinevezhetnők, bár lehet, hogy ennél is több. Saját vallásos vonatkozású vallo-másait nem ismerjük, de ehelyett fordítsuk tekintetünket arra a társadalmi rétegre, amelynek ő a legmagasabb rendű képviselője: az alföldi parasztságra, amelynek vallását leírta. Ez reánk nézve annál érdekesebbé válik, mert tudjuk, hogy az unitárizmus hihe-tetlenül rövid idő alatt hatalmas hódítást tett e parasztság körében, hiszen már alföldi püspökünk is volt.

Veres Péter „tarisznyahitűnek“ nevezi az alföldi parasztságot. Szerinte „az alföldi parasztnak van valamelyes metafizikai érzése. Erre a természetes metafizikai érzésre épültek a vallások minde-nütt. Ez azonban önmagában passzív dolog. Hogy társadalmi értékűvé tehessék, szükség volt egy teológiai körülírásra, a ritusra, a költészetre, a misztikára. Így lett a természetes metafizikai érzésből szolga-filozófia, az emberen való uralkodás eszköze. Ez az alföldi parasztnak a legkevésbé van meg. Ezért mondták a legjobb katolikus gondolkodók (pl. Prohászka) pogánynak. Ahelyett, hogy örülnének neki“ — folytatja Veres Péter — „hogy lám a mi parasztjainkat nem elégíti ki teljesen a ceremónia, tehát keményebb jellemek, nem gyávulnak el, nem oldódnak fel annyira a misztikus gyarlóságban sem, mint több keleti nép parasztjai, akik éppen ezért amorálisak és nincs társadalmi öntudatuk és így végül, mint vallásos emberek is keveset érnek, mert az állatias

bűnök és a misztikus feloldódás szélsőségeiben hányódnak. Vagy a protestánsok örülnének, hogy nincsen meg a mi alföldi parasztjainkban a germánok és angol-szászok hideg formalizmusa, nincs meg az élettől elkülönült vallásos képmutatás, akik már régen nem hisznek, de mégis járnak templomba és bibliai nyelven beszélnek.“ (Az Alföld parasztsága 66—67 l.)

Igaz, hogy Veres Péter „sohasem mérte a népi lélek mélységeit“ (Féja), inkább „szélességben“ terjeszkedett, életérzése és érdeklődése a szegény parasztság „terjedelmét“ fogta át, de jellemzése mégis csak arról tesz bizonyosságot, hogy az Alföld népének van bizonyos vallásossága, de ez sem a katolicizmusban, de még a protestántizmusban — ami alatt a református vallást kell érteni — nem talál kifejtődésének alkalmas teret. Ellenben éppen azt találjuk meg benne, ami az unitárius vallásosság alapjait képezi.

A katolikusokról a továbbiakban még azt írja, hogy a „szertartásokban viszolyogva vesznek részt“, meg, hogy sohasem voltak alkalmasak a miszticizmusra. Papjai közt kevés az alföldi magyar. Ezt szerinte annak tulajdonítják, hogy a „római egyház jól felfogott nemzetközi és Habsburg-dinasztikus érdekeinél fogva óvakodott attól, hogy az egyházi vezetést igazi alföldi — bizonyos faji nemzeti jelleggel és tudattal bíró — emberek kezébe adja.“

Hogy az Alföld parasztsága mégis mennyire rendelkezik azzal a lélek-alapanyaggal, amelyre az unitárizmus, mint a faj jellegének öröje és nem tiprója, épít, azt bizonyítják a szektákról írt jellemző sorai. Egyrészt a nekik meg nem felelő lelki öltözet, másrészt a gazdasági és társadalmi helyzetük nyomorúsága úzi őket a szekták menedékébe. Ezek a szekták a kollektív cselekvés szektái. „Az eltaposott ősi kollektív érzés, a hajdani parasztdemokrácia jelentkezik ezekben a szektákban. A jóságra törekvő, egyéni céljaiban meggátolt ember menekül itt a testvéri közösség felszabadító erejéhez.“ (U. o. 72 l.)

A fentiek arról győznek meg, hogy az unitárizmus a magyar nép igazi vallása s egyben feljogosít arra a talán eddig még meg nem fogalmazott megállapításra, hogy az unitárius vallás korai visszaszorítása és háromszáz esztendőre való teljes gúzsbakötése egyike a nagy magyar tragikumoknak, amely jelentőségében — első-sorban természetesen szellemi vonatkozásban — a muhi pusztai és mohácsi veszedelem nagyságához, vagy a Dózsa-féle lázadás leveretésének szomorú kihatásaihoz mérhető.

Itt, Veres Péter tárgyalásánál kell feltétlenül kitérnünk azokra a támadásokra, amelyek őt és a népi mozgalom sok más képviselőjét s ezáltal magát a népi gondolatot is, különösen katolikus részről érik. Megfigyelésünk szerint a legerősebb támadást talán Dr. Gerencsér István teszi az Erdélyi Iskola 1943. Jan.—Márc. sz. 67. lapján megjelent „Magyarság és vallásosság“ c. cikkében. Azért tartjuk érdemesnek ezt felemlíteni, mert ez egyben minden többi, ugyanarról az oldalról jövő támadásoknak is a foglalatját képezi.

Cikke elején Dr. Gerencsér István, — akinek ugyan a magyarságkutatásban alapos jártassága van — tudományos és írói közhelynek meri minősíteni mindazt, amit ezek a férfiak s ezeken kívül még sokan a magyarság lelkével, mivoltával, jellemével, néprajzi, vagy egyetemesebb szempontból tárgyaló műveikben nyilvánosságra hoznak. Ha mindezek a kutatók és látókok ilyen következetesen és tömegesen tévednek, akkor egyáltalán meginog a hitünk bennük s nem tudjuk, hogy egyebekben is adhatunk-e teljes hitelt nekik. Dr. Gerencsér különösen Veres Péter, Illyés Gyula, Dékány István, Karácsonyi Sándor, Sükö Gábor és Viski Károly műveire utal.

De lássuk, melyek azok a „tudományos közhelyek“, amelyek minduntalan felmerülnek a néplélektant érintő művekben: „A magyar faj a vallásnak túlnyomólag az etikai oldala és programja iránt fogékony: a személyes, lelkeirendítő konvulzió... nem kenyere.

Rendkívüli fogékonysága van a logikai igazság és az erkölcsi nemesség iránt, de a szentség iránt annál kevesebb... A keresztény vallások gyönyörű szimbolikája, a szertartások mélységesen szép jelentésrendszere a lélek maradandó, formáló érintése nélkül csendül vagy villan itt el évszázadról évszázadra... A magyarság idegenül áll minden tételes hittétellel, dogmával szemben... Ami katolikus részen vallásos mélység van a magyarságban, az idegen fajiságú elemek lelkéből sarjadt“ stb. (Erdélyi Iskola IX. évf. I. sz. 67—68. I.).

Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy már magában véve az a tény, hogy olyan sok látó ember mindezekre a jellemző tulajdonságokra bukkant, arra ösztönöz, hogy higgyünk felfedezett és közölt eredményeiknek.

A cikk írója azonban azt állítja, hogy mindezzel szemben a kétséget tények váltották ki.

Lássuk tehát a tényeket is, bár időnk nem engedi meg, hogy cáfolatukra hosszasan kitérjünk. Első ilyen tény az, hogy az ősi magyar vallásban nagy szerepet játszottak a varázslással összefüggő elemek, ami a magyar népnek miszticizmusra való hajlandóságát mutatja. Ezzel kapcsolatban röviden csak ennyit jegyezzünk meg: az unitárius felfogás mindenek felett tisztában van a vallások fejlődésével és átalakulásával. Tudja, hogy minden nép őállapotában átment a különböző fokokon a totemizmustól kezdve a legmagasabbig, ameddig csak eljuthatott. Hogy egy időben a magyarság a varázslás fokán állt és hogy abban sok miszticizmus volt és hogy még ma is van hajlama az élet egyszerű történésein keresztül az Isten-élményre, az még nem jelenti, hogy képes belehelyezkedni és megmaradni egy még talán áthathatatlanabb miszticizmusban. Különböen is, a népnek még a mai babonásága ellenére is feltételezhető, hogy a táltos, vagy akár az egyszerű harcosok révülése, elmélyedése, lehetett tisztább és „józanabb“ vallásos élmény, mint az a bizonyos mai misztika.

A második tény a magyar középkor, amely telve van szent királyokkal, szerzetes rendekkel, csodaváró vallásossággal. Ezzel szemben csak annyit jegyezzünk meg, hogy lehetetlenség is lenne, hogy ilyeneket ne szült volna az a történelem, amelyet a Katolikus Egyház a befolyásnak és szervezkedésnek, a nemzetközi összeköttetéseknek és hatalmi támogatásnak annyi eszközzel igyekezett alakítani. Sajnos, hogy emellett az igazi magyar lelkiség s annak vallásossága nem is fejlődhetett volna a maga belső törvényei szerint.

A harmadik tény, amit Dr. Gerencsér felemlít a reformáció és katolikus visszahatás személyes, bensőséges élményekkel gazdag vallásossága. Ezt a pontot nincs is miért vitatnunk. Ez természetes volt az eszmék és lelkek akkori forrongásában, de ez csak a vallásos életre való hajlandóságot és alkalmatosságot és a vallás értékeinek befogadására szolgáló képességet jelenti, amit magunk is kimutatunk és állítunk. Hiszen ezek közül talán a legklasszikusabb példa éppen Dávid Ferenc. Természetesen itt már kitűnik ez — ha minden esetben nem is teljesen világosan — hogy ez a gazdag vallásosság az életnek azon a természetes és józan szemléletén nyugszik, amelyet a fennebb említett népi magyarsággal foglalkozó írók fedtek fel. A magyarországi reformációnak a jelentősége éppen az ez irányban történt reformálásban állott, amit ma már a tudomány és a közvélemény is elismer.

Végül a negyedik tény: a nagy embereink vallásossága. De ez a tény sem beszél ellenünk, mert ezek közül szinte mindenik — kivéve akit saját egyháza nem igazolt teljesen szolgáljává, vagy valami tragédia nem borította fel életét, tehát akinek semmi nagyobb gátlás nem állotta útját — mind az unitárizmus felé bontakozik ki el egészen Széchenyiig, Kossuthig, hogy a többieket ne is említsük. Kossuthnak még a saját kezeírását is birjuk, amelyben az unitárius vallással szemben vallott, reánk nézve nagyon előnyös felfogását fejtí ki.

Hiába van tehát minden erőlködés, annak a szellemnek hódításait, mely az unitárizmusban nyilvánul meg, megakadályozni nem lehet. Az ilyen törekvések szélmalomharccá alakulnak. De mi a magunk részéről álláspontunk leszögezésével, kérdés-mentes ön-vallomásunkkal tartoztunk magunknak és a népi gondolatnak.

A népi gondolatnak tér- és időszüke miatt csak két markáns képviselőjét említhettük fel, de e kettőben a kérdések sokasága világosodott meg. Igaz, hogy e kettő szinte a két véglet. Amint Féja mondja: „Szabó Dezső a megnőtt, az ódai szárnyalású és patetikus alkatú magyar életérzés dialektikusa, Veres Péter a történelemből kiszorult magyarságé“.

Hálás feladat lenne rajtuk kívül még a többiekkel is foglalkozni. Kodolányival, aki eddigi kutatásaim szerint szintén hamisítatlan s talán Szabó Dezsőnél is tisztultabb unitárius elvek képében ugyancsak reformátusnak vallja magát. Vagy ott van Féja Géza, aki irodalomtörténetében, mely hovatovább mind nagyobb jelentőséget nyer, olyan méltatással szól Dávid Ferencről, hogy ennek nyomán társadalmunk bizonyos rétegeiben máris revízió alá került vallásalapítónknak a történelem által meghamisított alakja. Németh László Cs. Szabó Lászlót éppen egy új Dávid Ferencnek nevezi, mint aki „visszatért a protestántizmus eredeti és legmagasabb értelméhez: a szüntelen reformáció gondolatához“. Ezekon kívül még rengetegen vannak, akik nem is tartoznak teljesen a népi vonalhoz csupán rokonai, vagy részben hordozói a gondolatnak, de akiket mind fel kellene keresni és vallatóra fogni, hogy bizonyágtételükkel drága örökségünk értékét minél teljesebben állíthassuk a megújuló magyar élet szolgálatába.

Befejezésül még csak annyit szögezzünk le: a dogmatikus vallások ez életben egyáltalán nem úgy tünnek fel, mint hittételeikben, azaz a valóságban. Ez azért van, mert lehetetlen tartá-

niook az élet tagadó tényei között a maguk elavult hitelétvesztett, hamis csillogású értékeiket. Azonban akármit is mondjanak a tételes vallások hivatott, vagy hivatlan védői, ha a tételek bármelyikét elvetik és igyekeznek a való helyzettel megalkudni, akkor már nem katolikussal és reformátussal állunk szemben, mert azoknak a vallásoknak a természetében rejlik, hogy belőlük a hívőnek egy jottát sem szabad tagadni. Mihelyt változtat rajta — akármi is vezesse abban — az új, az igazabb, a jobb és tökéletesebb út keresésének unitárizmusa üzi. Ezt nekünk tudnunk és a társadalom minél szélesebb rétegeiben tudatosítanunk kell. Ezzel fajunknak és önmagunknak tartozunk, mert mi a legteljesebb mértékben „népegyház“ vagyunk. Emlékezzünk csak Varga Béla püspökünknek a népegyház jegyében megalkotott programjára. Szabó Dezső azt mondja a református Egyházzól: „elfelejtette, hogy : magyar református Egyház és népszervezés, magyar reformátusság és népi politika — politika az életszervezés és életvédelem egyetemes értelmezésében — elválaszthatatlanul, szervi parancsokból azonos életharcot jelentenek.“ Nos, az unitárius Egyház ezt sohasem felejtette el, mindig ez volt a célja, s hogy ezt nem tudta szemelláthatóbban megvalósítani, annak az a magyar tragikum az oka, amelyről fennebb szólottunk.

De ezt tudniok kellene mindazoknak is, kik a magyar élet ütőerein tartják kezeiket, mert e tényismeret gyakorlati következményeinek levonásával bizonyára közelebb és könnyebben juthatnának sürgető kérdéseink megoldásához.

Sebe Ferenc.

Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században.

A magyarországi protestánsok legelső magasabb közigazgatási fóruma a katolikusok fő- és alesperességenként (archidiakonátus, vicearchidiakonátus) addig is tartott „corona fratrum“-ának volt a folytatása, a törvényes és természetes utóda. A presbyterek, azaz papok a reformáció közjők hatolása után is épenúgy össze-össze-gyűltek a rendes időközökben. Így aztán a reformációnak soraikban gyorsabban vagy lassabban elterjedése közben egyszer csak azon vették észre magokat, hogy ha talán nem is kivétel nélkül, ám azért úgyszólván testületileg ahhoz csatlakoztak már. Ettől fogva új szellemöknek megfelelően bizonyos változásokon mentek át közösen tárgyalt ügyeik. Ha a divortium (házassági elválás) addig kizárólag a pápa hatáskörébe tartozván, nélkülök intéződött el, ők meg csak a repudium (jegyeség felbontása) ügyével foglalkozhattak: ezentúl okvetlen amazt is bevonták tárgyalásuk körébe. Ha az egyházközségek vagy egyesek felsőbb helyre terjesztett ügyeiben a püspök volt jogosult azelőtt dönteni, ők azonban alighanem meghányták-vetették előbb magok közt az ilyeneket, hogy véleményök kíséretében menjenek fel azok: ezentúl intézkedtek is bennök a saját testületökben. Azt pedig, hogy a katolikus püspököt kérjék az utolsó szó kimondására, már csak felekezeti álláspontjuk sem engedte volna.

Hamarosan belátták annak is a szükségét, hogy új helyzetekhez képest bizonyos rendet teremtsenek kebelökben, s e végett a változott viszonyok követelményeihez mérten szabályzatot készítettek. Ahol az elválásnak, az önállóságnak netalán elmulasztották megteremteni ezt a biztosítékát, ott nem is vert gyökeret a reformáció, mert rövid idő alatt áldozatául esett a hamar észbekapó reakciónak.

Általánosságban tehát már ezen a fokon megszakadt a korábbi összeköttetés, de némely körülmények, kivált a papszente-

lésnek az átöröklött fontossággal és jelentőséggel felruházottsága és végzésének ahhoz képest való ünnepélyessége, valamint a felsőbbrendű egyházi hatóság célszerűségének érzete szükségesnek mutatta előtők a püspöki hivatalnak is protestáns alakban való felújítását. A papszentelés ügyét rendezték ugyan ideiglenesen, kényszerűségből espereseiket hatalmazván fel reá. A felsőmagyarországi öt szabad királyi városi egyházmegye által 1546-ban adott példa nyomán jártak el így az egri püspökség többi részében, feltétlenül nem egyedül a zempléni archidiaconátusban, melyről bizonyosan tudva van ez a szabályzatából. Így jártak el a pécsi és a váci püspökségek területén is, ez utóbbiakban ennek alapján még az episcopus címet is megadva espereseiknek.¹ Ahol püspöktételre sokáig nem nyílt alkalom, mint a tiszáninneri reformátusoknál, vagy ahol kiaknázatlanul hagyták azt, mint a dunáninneri szlovák evangélikusoknál: ott jobbra ellenszenvvel fogadták a később rájuk diktált püspöki hivatalt. Ahol azonban idejében tehettek püspököt, ott mindenütt előbb-utóbb éltek az alkalommal.

Ám ezzel is a régi megszokott keretek között. Amelyik területről addig egybetartozónak tudták egymást s olykor össze is gyülekeztek: azon — nem mint eddig gyakran, rájuk küldöttet — saját körükből tisztelték meg valakit azzal, hogy kiválasztották fellettesüknek. Erre a mindenesetre merész ténykedésükre egy kivétellel mindenütt a katolikus püspöki állás megüresedése adta meg nekik a módot.

Csakhogy választottjokat ritkán mondták püspöknek, hanem leginkább superintendens címmel ruházták fel a németországi legfőbb protestáns papi tiszt viselőjéről, a generalis superintendenstől eltérőleg, t. i. a jelzője nélkül, mivel az esperes elnevezésére viszont a legritkább esetben alkalmazták az ott divatos superintendens szót, csakis ott, ahol nem volt alárendelve igazi super-

---

¹ Erre vonatkozó állításomat legutóbb már az is magáévá tette (Egyháztörténet 1943. 321. s köv. l.), aki eddig tűzbe ment volna a Sztárai, Eszéki, Bakonyi stb. püspök voltáért. Arról azonban nem tesz említést, hogy immár az ellenkezőjét vallja annak, aminek téves voltáról pár hónappal előbb még sehogy sem akart meggyőződni. Abban sok egyéb mellett most is eltérünk egymástól, hogy én a tiszántúli archidiaconatusokról támaszkodóknak vagy még togozkodóknak is tökéletes hiányában nem merném állítani, hogy ők is akként cselekedtek, mint a tiszáninneriek és a dunamellékiek. És ha igen, akkor annál inkább képtelenségnek tartom, hogy a nagyon is bizonytalan debreceni esperes egy másik archidiaconatus területén, pláne a tényleg működő katolikus püspök székhelyén, Nagyváradon papot szentelt legyen 1544-ben.

intendensnek.¹ Ezt is egészen másképpen tehát, mint a németek. A saját körülményeiket tartották szemük előtt ebben is, miután az episcopus címet már más irányban lefoglalták volt. Ám bizonyára elvi szempontból is jobbnak látták, hogy ha kikerülhetik, ne utánozzák mindenben a katholicizmust.

Legelőször a Petrovics Péter temesvári főkapitány pártfogása alatt és okvetlen buzdítása mellett az akkor még nagyrészből magyar lakosságú csanádi püspökségben szervezték a protestáns püspöki állást. Torny vagy másként Torony városában már 1549-ben tartottak egy zsinatot, mely azonban még csak a lelkeszi költelességeket írta körül az új elgondolásokhoz szabva. A következő évben aztán ugyanott arra is eljöttnek vélték az időt, hogy a püspöki teendőket is megállapítsák s egyszersmind meg is bízzák egyiküket azok végzésével. Állítólag Gönczi Máté volt ez, de akinek a Petrovics távoztával és egy protestáns-üldözönek a helyébe jövésével rövidesen meg is szűnt az új alakulattal együtt a hivatala is.

A legnagyobb valószínűséggel már akkorra megtörtént a protestáns ügynek ez a súlyos vesztesége, mikor Erdélyben is megindult a hasonló célú cselekvés. A gyulafehérvári püspökség magától háromfelé volt tulajdonképpen oszolva, jóllehet vikáriátusból csak kettőből állott: a tasnádiból, mely a meszesentúli, azaz a másik oldalról tiszántúli részeit foglalta magában, és a gyulafehérváriból, mely a szorosabban vett Erdélyben terült el. Itt meg a nyelvi különbség húzott egy természetes válaszfalat egyfelől a vármegyék és székely székek, másfelől a szász székek közé. Ez utóbbiak területéből a megszűnt milkói püspökségről az esztergomi érsekségre maradt nagyszebeni és brassói káptalan nem tartozott ugyan a többivel egytűvé, de a szászok, kiknek közös világi képviselője az „universitas saxonum“ volt, egyházilag is megteremtettek már a katolikus korban némi egységet maguk között. Ennek külső jelképéül közülök valót, a központjukul tekintett med-

¹ Érdekes, hogy míg a vicearchidiakonus címmel gyakran találkozunk (olyan protestáns egyházmegyékben, melyek e címnek megfelelő területeken alakultak), addig az archidiakonusokból keletkezett egyházmegyéknél mindössze kétszer fordul elő az archidiakonus cím (Zemplénben az 1546 után hamarosan készült kánonoskönyvben és Ungban Gönczi András pálóci lelkész 1564-ben). Ennek az volt az oka, hogy vicearchidiakonus nem volt más az illető egyházmegyékben, ellenben az archidiakonatus feletti archidiakonus mindig megvolt az illető székeskáptalanban.

gyesi káptalan dékánját megtették egyszersmindenkorra „generalis dékán“-nak, ahonnan a káptalanja is egymaga „generale capitulum“ gyanánt fordulhat elő.

Az 1545. május 17-én Medgyesen tartott zsinatuk jegyzőkönyvében említett káptalanok (a már megnevezett három, továbbá a beszercei, szászkezdői, selyki, szászsebesi) mellett még többől (a sinkői és újegyházi surrogatiák által együtt alkotott másik nagyszébeniből, a kosdiból, szászrégeniből meg a királyiiból) is álló szász egyház, miután „egyeteme“ 1550-ben egyetemesen kötelezővé tette a Honterus 1547-i átdolgozott „Reformatio . . .“-ját és közzsinata 1553. február 6-án megállapította a lelkészjelöltek kelleit, gondoskodott ezek föltszenteléseinek saját körében lehetővé tételéről is, egyidejűleg püspököt is állítván be Wiener Pál személyében.

Nagyon valószínű, hogy ezt a lépést nyomon követték a gyulafehérvári vikáriátus magyar papjai, egy Tamás nevű választván püspökké, aki alá a következő egyházmegyék tartoztak: gyalui (káptalan címmel is, mi — úgylátszik — a viceárchidiakonátussal lehetett itt egyértelmű), a nagyváradi püspökségből még a katolikus korban átjött kalotaszegi, belsőszolnoki, dobokai, tordai, kükküllői (ekkor Nagyenyed székhelyül), székelyföldi, gyulafehérvári, hunyadi (ezek mind árchidiakonátusok). A kolozsvári egyháznak, amennyire kivethető, sajátos helyzete volt: mindkét kerületbe belétartozott valamennyire, de egyházmegyei kötelektől mindkettőben függetlenül, Erre vall az, hogy az 1557. évi kolozsvári lutheránus hitvallásnak közvetlenül a három püspök után Heltai Gáspár, midőn már nem volt plébános, de a plébánosuk az egyik püspöki állást töltötte be, mint a kolozsvári egyház seniora írt alá, s rajta kívül még öt követve egyik ottani „ecclesiastes“ is aláírt.

Az egy évtizednél több ideje tartó sedis vacantiának éppen az utolsó óráira esett mindkét kerületnek ez az alapvető ténykedése, mert mindjárt ezután kaptak katolikus püspököt, aki mellett azonban zavartalanul végezhetette dolgát a két lutheránus püspök. Máskülönb en aligha mert volna a püspökség meszesentúli harmadik része a tasnádi vikáriátus az egri püspökségből hozzá gravitáló szabolcsi és máramarosi vidék társaságában még a székhelytől távol esve is és még a nagyhatalmu földesúr,¹ Ecsedi Báthory

¹ Princeps = földesúr az akkori magyarországi latinságban.

György, a Somlyai Báthory Anna férje árnyékában is 1554. március 13-án utánozni a másik két rész által adott példát, midőn élére helyezte Tordai Demetert.¹ A már 1545. szeptemberében is lutheri szellemű hitvallást elfogadó kerület ez alkalommal is hasonló irányú végzéseket hozott, melyeknek új püspökük vezetésével a következő hét egyházmegye esperese írt alá: máramarosi, ugcocsi, szatmári, nagybányai, szilágyi, közép-szolnoki, szabolcsi, mindmegannyi régi főesperesség.

Már a délmagyarországi superintendencia megalakulásáról és hamaros elenyésztéről szétterjedhetett a hír mindenfelé, annál inkább ezekről az erdélyi alakulatokról. Legalább is két, de lehetséges, hogy mindhárom superintendentiáról értesülve lehettek már a pécsi püspökségből valahol az alsóbaranyai egyházmegye területén egybegyűlt lelkészek, midőn ők is elhatározták 1554 folyamán, hogy habár már rendezték a papszentelés ügyét úgy-ahogy, mégis megszervezik a püspöki hivatalt is, mit ők annál könnyebben megtehettek, mivel ott úgy sem működhetett katolikus püspök, még ha viselte is a címét valaki. Az ekkor fölszentelt, de már megleltkoru Szegedi Kis Istvánt választották meg, aki aztán a lutherizmushoz még ragaszkodókra való tekintettel egy átmeneti jellegű ötvenöt szakaszos törvénykönyvvel látta el kerületét.²

Az ezen katolikus dioecesis főesperességeinek számát és kiterjedését illető, eitérő adatok között, legalább is a reformáció korára nézve szerintem épen a protestáns egyházmegyék száma és területe igazít útba. Négy lehetett tehát akkor, melyek egyikéből aztán a saját-püspökös kor csakhamar kitermelte az ötödiket is, Sztárai Mihálynak e vidékről 1560-ban vagy kevéssel utána eltávoztával, amikor is a Baranya és Tolna keleti felén elterülő alsóbaranyaiból kiszakadt a tolnai. Ebből származó határ villongásokat

---

¹ Az a mélyelméjű fejtegetés (Egyháztörténet 1943. 327. l.), mely ezt az eseményt a fejedelmi udvarnak az író által rendkívüli éleslátással alaposan megfigyelt és körülményesen kiismert hajlandóságaival hozza kapcsolatba, egészen meggyőző lehetne, ha egyáltalában létezett volna akkor fejedelmi udvar Erdélyben.

² Semmi jogosultsága nincs ugyanis annak a megfélembeszethetetlen kijelentésnek, hogy a „Réczés-féle kánonokhoz semmi köze“ Szegedinek. Mert még az igazi Réczés-félékhez is van, az övéi alapján készülvén azok, ha merőben ellentétes szelleműek is, miként „katolikus maradványok a 16. század magyar protestánsainál“ című cikkemből mindenki láthatja. Ez az idézett tudós megállapítás tehát épen olyan értékű, mint akár „a magyar szellem önálló sajátos terméke“ gyanánt német mintára készültnek mondott „ősi egyházalkotmány“, melyet a halvaszületett „vének tanácsa“ vett „védel-

rendezett el az 1566. évi decsi zsinaton Szegedi a tolnai esperes, Eszéki István és az alsóbaranyai, Veresmarti Illés között. Az egyházkerület Szegedinek a török rabságból szabadulta utáni ráckevei papságában 1563-tól magába ölelte a váci püspökség duna—tiszai részét is, valamint a veszprémi és kalocsaiból, sőt később az egriből is egy-egy szomszédos részecskét, úgyhogy összesen kilenc (a már említett kettőn kívül a felsőbaranyai, pozsegai, szigetvári, vértessaljai, pesti, solti és kecskeméti) egyházmegyéből állott ezentúl, de csak 1608-ig, midőn némi módosítással ismét a két régi alkotórészére oszlott.¹ A papszentelési jogot azonban továbbra is meghagyta a már teljesen református jellegű és az addigi kánonokat szintén ilyen jellegűekké még Szegedi által átdolgozott alakban, latin és Skaricza Máté által némely módosításokkal fordított magyar szöveggei² 1576-ban Hercegszőlősen elfogadó kerület az espereseknek is a hatáskörében.

Majdnem egyidejűleg az első baranyaival kifejlődött a tiszántúli kerület is, részben egyenesen reformátusnak. Erdély fejedelmi helytartójának, Petrovics Péternek a támogatásával és valószínűleg ösztönzésére a nagyváradi katolikus püspöknek 1556-ban elhalálozása maga után vont a még abban az évben püspöksége teljes területén, valamint a csanádi, váci és egri püspökségnek az alsópartiumba eső részein egy ily irányú superintendenciának a létesítését. Ennek a Kálmáncsehi Sánta Márton püspöksége alattinak hat (debreceni, bihari, érmelléki, békési, zarándi, nagybányai), mind főesperességből lett nagy egyházmegyéjéhez bizonyosan hozzávettette Petrovics már akkor a hozzá különlegesen közelálló beregi főesperességet is, jóllehet az egri püspökségbe tartozott és akkor még területileg sem függött össze a többivel. Az új debrecen-nagyváradi kerület már 1557 szeptemberére minden valószínűség szerint teljesen egygyé lett a felsőpartiumival, vagyis

mébe“, s amely egyházmegyék alkotásával kezdődött bár, mégis „köztudomásulag“ csak később rendszeresített egyházmegyei zsinatokat, — akár a lelkészek „főiskolai képzettsége“ és az őket Baranyában helyettesítő „deákok“, (pláne néhol többen is), akik azonban nem mindnyájan „jó diakonusok(?)“ Sopron—Vasvármegyében — akár az eddig konokul püspököknek állított esperesek, akik most már egy titkolt Canossa-járással espereseknek lettek degradálva, valószínűleg csupán egy újabb elmélet megszületéséig.

¹ Az, hogy Pathai Sámuel az új baranyainak első püspökét egy helyen „supremus senior“-nak említi, nem változtat annak superintendens voltán, minthogy ugyanő rögtön ezután a két superintendenciáról beszél és később is állandóan superintendenseknek mondja ennek utódait.

² „A hercegszölősi kánonok eredete“ (1929.) első lapján a latin szöveg későbbinek, a nyolcadikon az eredetinek van mondva.

szatmárvidékivel, miután ez csaknem egészében szintén szakított a lutherizmusszal. 1561¹ júliusától aztán Melius Péter volt a püspöke, ki a helvét irány 1558-i eltiltása alóli feloldását 1564-ben külön okiratban is megkapta a fejedelemtől. A kerületnek, melynek 1567-ben a tiszáninneni egyházmegyéek többségével együtt mind a tizennégy egyházmegyéje aláírta a helvét hitvallást,² nem is történt a beosztásán több változás az egész században, mint az az egy, hogy a nagykunsági és a békési egyházmegye 1598-ban³ „alföldi“ néven egyesülni volt kénytelen egyházaik megapadása folytán s a török uralom miatt egyidejűleg a kerület fennhatósága alól is kikerült egy időre.⁴

A helvét irány Erdélyt is változások színhelyévé tette. A lutheránus superintendensia 1560 táján még megszorodott a bonyhai káptalannal, mely a székelyföldi főesperességeknek volt egyik alesperessége, de ismeretlen okból addigi főesperesének az egyházával kebelében önállósította magát. Csakhogy ekkor már bomlásnak is indult a kerület a helvét irány gyors és hatalmas terjedése miatt. Ez azzal tetőződött, hogy Dávid, ki 1559-ben lemondott a kerület püspökségéről, 1564-ben ismét püspöke lett ennek, de most már mint reformátusnak. Ezúttal megmaradt állásában antitrinitarismusra térte után is, bár kerületében, ha csupán

¹ Lampe—Ember 605. l. az 1562 az 1-nek és 2-nek akkori írásmódja következtében egyszerűen olvasási hiba lehet, mi abból az időből való iratoknál gyakran megesett ezzel a két számmal kölcsönösen. És mindenesetre elfogadhatóbb egy olvasási hibának vagy esetleg egy sajtóhibának a felvétele, mint minden ismert körülménynek és minden lehetségesnek is az elgázolásával körmönfont elméletek kifundálása.

² Ennek az adatnak hitelességét az a pontosság teszi kétségenkívülivé, mellyel nemcsak arról ad számot, hogy tiszáninneniek is szerepeltek az aláíró egyházmegyéek sorában, hanem arról is, hogy három volt ott közülök s meg is nevezi őket.

³ Tóth Dezső a hevesnagykunsági ref. egyházmegye történetében megakarja dönteni ezt az évszámot, de erőlködése onnan ered, hogy nem tud több Gyuláról a békésvármegeyin kívül.

⁴ Ez bizonyára nem azért történt, hogy a kerület egyházmegyéinek száma a 2 + 7 akár a baljóslatu 13-ra, akár tucatnyira apadjon. Általában a szent számoknak, mint primitív észjárás eredményeinek történeti tényezőkké avatása elsősorban jókora adag eretnek hajlandóságot árul el, mert e téren arra kell gondolni először is, hogy a szentháromság, a három arkangyal, a három főünnep, a négy nagy próféta, a négy evangélium, a Jákob tizenkét fia, a tizenkét kis próféta (Jónásnak közéjük erőltetésével), a tizenkét apostol, a levélírók megnevező tizenkét páli levél stb. mind ilyen forrásból eredhettek. A történeti korban szerepeltetésök pedig együttjár ugyanolyan primitív észjárásnak az intézkedőknél feltételezésével, mire pedig nem szolgáltak rá azok, akik a szentségek számát hétről kettőre apasztották.

kivételesen is, találkoztak evangélikusok is, reformátusok is. Amazoknak 1565-ből még tudunk a bonyhai káptalanáról onnan, hogy miként bizonyosan a többi egyházmegyében szórványosan levő hitfeleit is, úgy ezt egészében magához próbálta kapcsolni a szász superintendia. Hogy a többi egyházmegye ilyen vallásu töredékei mit válaszoltak a hasonló tárgyú megkeresésre, nem ismeretes, de a bonyhairól tudjuk, hogy visszautasította és valószínű, hogy a többi is ezt tette, mert a csatlakozás végrehajtására tervezett zsinat mástárgyú végzéseit egyedül Alesius Dénes, a volt püspök írta alá közülök. A szász püspökségnek ennél fogva meg kellett elégednie azzal, hogy régi jogon belétartozott a hétfalusi nyolc, az apácai, krizbai, barcaújfalusi, szakadáti, kiskapusi, zsejki magyar luteránus, úgyszintén a szászvárosi, tordosi, vízaknai, kóbori református egyház, melyek révén (később Székelyzsomborral, Halmágygyal és a fogarasi Bethlennel is szaporodva) századokig „Saxonicarum et quarundam Hungaricarum ecclesiarum superintendens” címmel élt a püspöke. A kerület különben területgyarapodás nélkül e században a szászkezditől különvált kosdi káptalannal, majd a meglevőkből kihasított sinkivel, bolkácsival, bogácsival és szászszentlászlóival szaporodott. Viszont a két surrogatiából képezett második nagyszebeni a részeire bomolván, megszűnt külön káptalan lenni, a királyi-i pedig 1560-ban beléolvadt a beszerceibe.¹

A magyarok hiába várt csatlakozása egyébként is csupán 1571-ig tartott volna, midőn megalakult a közülök való nem-antitrinitáriusoknak, azaz az evangélikusoknak és reformátusoknak a közös kerülete, mely ismét püspökségre emelte Alesiuszt. Ennek halála után azonban állandóan reformátust választott püspökké a kerület, melyben újjáéledtek a magyar luteránusok katolikusokból lett egykori egyházmegyéi, de miután egyházaikból egy tetemes rész antitrinitarizmusra tért, nehánynak egyesíteni kényszerült a megmaradt egyházait új egyházmegyékké. Eként alakult a kolozs-kalotai a gyaluiból és kalotaszegiből, a dési a belsőszolnokiból és dobokaiból, a nagyenyedi a tordaiból és a bonyhait is magábaolvasztó kükülőiből. Jóformán ugyanazon a területen az antitrinitáriusoknak viszont a kolozs-dobokai, aranyos-tordai,

¹ Ez a mindig az adott körülményekből folyó, egyenkénti változás kétségtelen bizonyosság arra, hogy létesítésök, illetőleg elmúlásuk nem valami szent szám bővületére történt, mert akkor egyszerre csinálták volna meg az egészet, azután pedig nem változtathattak volna rajta.

belsőszolnoki és kalotaszegi lettek ugyanabból az okból az egyházköreik, ami arra vallana, hogy ezek talán többségben voltak ott egyideig.

A reformátusok kerületébe tartozott a felsoroltakon kívül a régi ózdi főesperesség két alesperességéből már Alesius idejében keletkezett nagysajói felerészben szász és tekei, majdnem egészen szász káptalan, mint mindkettő vármegyei területen fekvő, melyeknek azonban néhány évtizeden át közös volt az esperesük; továbbá a gyulafehérvári, a hunyadi és a háromszéki főesperesség, mely utolsó a lutherizmus átugrásával közvetlenül hozzájuk állott, de utóbb részben szintén az antitrinitárizmust vette be; végül a székelyföldi főesperesség marosi néven s a század befejezte előtt az udvarhelyi egyházmegye.

Az unitáriusok egyházkerülete a már említett, mégpedig a háromszékivel együtt hat egyházkör mellett a marosira, felsőfehérre és udvarhelyire terjedt ki, mely utóbbi bizonytalan időben kettévált, belőle telvén ki a nála jóval több egyházat számláló székelykeresztúri. A hunyad-dévai és az alsófehéri szerintem nem létezett, de viszont részét tette a kerületnek a felsőpartiumi és alsópartiumi egy-egy egyházkör. Ez utóbbi a Dávid bukása utáni és miatti elszakadása alkalmával mulhatatlanul több esperességre oszlott, mert másképp nem lehetett volna püspökség. Annyi aztán valószínűnek látszik, hogy Baranya vidékén, akár tartozott a Karádi Pál 1579 utáni alföldi vagy délmagyarországi superintendentiájába, akár nem, három esperesség állt fenn a 16. században. Amaz a Karádi 1587 után történt halálával meg is szűnt és az ily vallású összes magyarországi egyházi testületek az erdélyi püspököt ismerték el főjöknek.

Még a nyugatmagyarországi magyaroknak volt bátorságuk felhasználni egy-egy kapóra jött alkalmat az önálló alakulásra. A felsődunamellékiek vagy csallóköz—mátyusföldiek a Verancsics Antal primás 1573-ban bekövetkezett halála után csakhamar megszervezték protestáns egyházkerületöket az esztergomi főegyházmegye főesperességei közül a három, nagyrészből magyarból: a pozsonyiból, komáromiból és esztergomiból gr. Salm Gyulának a pártfogása mellett és Bornemisza Péternek püspökké választásával.¹ A győri dioecesis nyugati két főesperessége, alkalmasint

¹ Hogy az a kerület teljességgel nem „fictio“, azt hathatósan bizonyítja sok más adaton kívül nemcsak a Telegdi és Monoszlai ellene való polemizálása, hanem az is, hogy inspectoratusból superintendentiává való 1613-i emelését arra hivatkozva kérték, hogy püspökük volt korábban is.

egy külön vikáriátusa a Sopron és Vas vármegye nagy részét tevő Nádasdy- és Batthyány-birtokokon és szomszédságukban 1578-ban kilenc alesperességből a Szegedi Máté püspökségével alakította meg kerületét, miután már 1576-ban magáénak nyilvánította az ágostai hitvallást. Nemsokára csatlakozott hozzájuk a veszprémi püspökséghez tartozó, de fekvésénél fogva ide gravitáló nyugat-zalai vidék is.

Még ebben az évszázadban elkövetkezett mindkét kerületben a lutheri és helvét irányuak különválása. Felsődunamelléken 1592-ben, Dunántúl 1595-ben, mindkét vidéken magának a püspöknek is, amott Dobronoki Miklósnak, itt Beythe Istvánnak a lutherismustól való elpártolásával. Azzal a különbséggel azonban, hogy a püspök nélkül maradt sopron-vasvármegyei lutheránusok haladék nélkül szervezkedtek s még a papszentelés ügyét is rendezték addig is, míg újból püspököt választhattak, a másik kerületbeliek pedig csaknem bomlásnak indultak és később is nehezen tudták magokat összeszedni. Ezeknek ugyan, ha meggyérült egyházakkal és talán módosított beosztással is, megmaradt mind a három egyházmegyéjük pozsonyvármegyei magyar, semptei és bars-honti névvel, míg s sopron-vasvármegyeieknek a kilencből csak a sárvári, a két csepregi és a fertőniuneni.

A reformátusok amott valószínűleg midjárt kezdetben, midőn megszerkesztették a hitvallási kánonaikat is, az egyházigazgatásiakat is, szervezték egyúttal a későbbi öt egyházmegyéjüket is, drégelypalánki, bars-honti², komáromi, komjáti, samarjai néven. Egyházigazgatási kánonaikat, a galántaiakat azonban, mivel némi engedmények voltak még bennök a lutherismus iránt, már néhány év múlva felcserélték az időközben nyomtatásban kijött felsőmagyarországiakkal, mint határozottabb református szelleműekkel, természetesen megejtván rajtuk azokat a módosításokat, melyeket a tiszáninneni püspöktelen állapottal szemben megkívánt a nálók meg meglevő püspöki hivatal okozta különbség.

A dunántúli reformátusok a németújvári, körmendi, vizlendvai,

---

² Az, hogy ennek a tizenhárom papja a század végétől kerületesdit játszott volna, elszakadva a csallóköz—mátyusföldi superintendia többi részétől és annak legújabb kánonoskönyve helyett csak azért is pontosan a „legrégebbit“ tette volna magáévá, nemkülönben ilyenzerü nagyolásának lehetővé tétele végett legalább két egyházmegyére oszlott volna: olyan képzelenség, mely nem hogy cáfolatra volna érdemes, de még említésre is csak abból a célból, hogy meg ne feledkezzünk méltó értékeléséről.

vépi és az ezután rövidéletű kőszegi magyar egyházmegyét vitték magokkal, melyekhez, miután 1597-ben hitvallásukat is körvonalazták, bizonytalannal a legrövidebb idő alatt csatlakozott a győri dioecesis többi része, tehát a pápai egyházmegye, valamint a veszprémi dioecesis két óriási főesperessége veszprémi és kiskomáromi egyházmegye névvel. Ezek ugyanis addig megelégedtek ebbeli minőséggel, nem alakulva kerületté.

Hasonló állapotban voltak még sokáig a tiszáninneni református egyházmegyék, mindannyian főesperességek utódai. Mint-hogy ezek már lutheránus korokban igénybe vették a papszentelés jogát, ugyanúgy, mint a baranyai és alsódunamelléki kerület esperesei: míg ez utóbbiak e réven — mint említém — episcopus címmel is éltek, melyet különben még esperességet sem viselőkre is pazaroltak, addig a tiszáninneniek superintendens címmel fordulnak elő gyakran. Ezt is, de hódoltsági voltánál fogva a szomszédos alsódunamelléki esperesek példájára az episcopus szót is különlegesen a borsod-gömör-kishonti egyházmegye kifejezetten azonosnak tartotta az esperes (senior) szóval, mint nyilván tanúsítják ez egyházmegyének saját cikkei. E külön kánonok szüksége azért merülhetett fel, mert az 1566. évi gönci kánonokat a többi társ-egyházmegyében felváltó felsőmagyarországiak olyan időben készülhettek, mikor ez az egyházmegye a török uralom miatt nem működhetett velök együtt. Az együvé tartozás tudata mindamellett állandóan élt valamennyijökben, még legkevésbé az ungi egyházmegyében.

A maguk körében ezekkel azonos rangú volt a felsőmagyarországi öt szabad királyi városi meg az „alsómagyarországi“ hétbányavárosi esperesség, melyeknek a katolikus korban csak káptalanbeli felettesük, tehát csupán főesperesük lehetett s a saját kebelükben semmiféle nem ismertek, mert 1546-ban egészen új dologként léptették életbe az esperesi hivatalt, mégpedig tüstént a papszentelés jogával is felruházva, melyet azonban — úgy látszik — a hétbányavárosi esperes, nagyon is kezeügyében levén az esztergomi érseknek, nem mert használatba venni, lehet, hogy csak halogatva, de aztán végleg úgy maradt.

Nem gyakorolta ezt a jogot egyetlen egyházmegye sem a még nem említettek közül sem, sem szlovák, sem német, sőt amazok közül némelyik annyira függőnek érezte magát káptalanbeli főesperesétél, hogy protestáns korában is közreműködött abban, hogy amaz tegyen számára esperest, amennyiben ő jelölt avégre hármat, hogy válasszon közülök. A sárosi, a szepesi nyolc,

a lipcsei, árvai, a trencsényi három, a nyitrai öt nem-magyar, a pozsonyvármegyei nem-magyar, a turóci, zólyomi, nógrádi, honti, bari többnyire vegyes idegenajku egyházmegye annyira nem ismert protestáns püspökök, hogy míg volt, amelyik mozgolódott annak beállítása érdekében, addig némelyik viszont berzenkedett ellene, mikor föléjük helyezték. És mégis már ezt az egyfokú, közös kapocs nélküli szervezethez is annyira létfontosságúnak ismerte fel a nyitrai püspök, hogy a felsőtrencsényi egyházmegye 1598-ban megürült esperesi hivatalának betöltését mindenképpen megíúsítani törekedett.

Am kivételképen volt ezek mellett egy szintén nem-magyar-nyelvű superintendens-szerű alakulat, mely a murányi várparancsnok pártfogásával 1584-től 1596-ig létezett. E vár lelkésze a murányi egyházmegyében való espereskedése, egyszersmind a kishonti, 1590-től a csetneki egyházmegyére is kiterjedő felügye-
lősege mellett, bár néha superintendens címmel, azonban papszenteselési jog nélkül működött, ezekben alesperesek segédkezésével, míg aztán fel nem bomlott elemeire az egész mesterkelt alkotás. Három alkotó része mind önálló esperesség lett, de a Gömör vármegye területén levő kettő 1600-ban egybeolvadt.

A helvét iránynak a még együttlevő testületben 1594-ben kánonilag szervezett üldözése alighanem áterjedőnek tűnt fel az önálló gömör-kishonti magyar protestáns egyházmegyébe is, melyben 1566 óta valószínűleg állandóan többségben voltak ez irány hívei, de 1595-ben mégis jobbnak látták a régi kötelék felbontásával a messzterjedő, határos borsodi helvét irányú egyházmegyéhez társulni.¹ Viszont a zempléni „dioecesisben”, hol 1564-től a Perényi Gábor 1567-i haláláig birtokain külön lutheránus egyházmegye volt a Sztárai Mihály esperességével, az ettől kezdve uralkodó helvét irány szépen megtudott férti a szlovákokkal, nemcsak a reformátusaikkal, hanem a lutheránusaikkal is, ez utóbbiak részére később alesperest is rendelve. Az ungi egyházmegyében nagyjából hasonló lehetett a helyzet.

Zoványi Jenő.

¹ A magukra maradt csekélyszámu evangélikus magyar egyházak közül a kishontiakat nyomban 1613. évi megalakulásakor magához tartozóknak tekintette a felsődunamelléki magyar evangélikus egyházkerület a gömörieket csak a következő évtől. Ezeknek régóta közös testülete azonban ez utóbbi évben, vagyis 1614-ben, miután a Széchy György nyomására annyi református lelkész tért át hozzájuk, hogy tizenötöre emelkedett a számuk, a bányai egyházkerülethez csatlakozott, melynek püspöke ekkor Laskai Bató Istvánt tette esperesükké. Az ő hamaros eltávoztá után bizonyos-idei vajudás befejeztével és a kishontiaknak illetékes helyökre, a további önállóságáért 1610. után nem minden siker nélkül küzdő kishonti egyházmegyéhez való elbocsátásával a gömöri magyar evangélikusok az idegennyelvű, másik gömöri egyházmegyébe olvadtak belé, úgyhogy már 1625-ben az övéikkel együtt ment az egyházmegye egyházainak száma harmincötöre.

Bevezetés,

Ferencz József: „A magyarországi unitáriusság és az unitárius egyházközségek lélekszámának alakulása. 1692—1942.” című munkájához.

Uzoni Fosztó István bágyoni pap és aranyosköri jegyző 1774 januárjában befejezi kéziratban fennmaradt Unitárius Egyháztörténetéhez írt Előljáró Beszédét. Itt olvashatjuk a következő gondolatokat:

„A mi célunk inkább annak rövid előadása lehet, hogy... miként kezdett Isten a maga és fia tudományának terjesztésére más és más férfiakat támasztani és hogy ezek fáradozása következtében maga az igazság a legsűrűbb sötétségből pitymaltat és hajnalhasadás módjára miképpen kezdett feltűnedezni fényleni és végre, mint áldott nap, Erdély fejedelemségét a legragyogóbb fényvel megvilágítani. És hogy az unitárius vallás itt Erdélyben mimódon keletkezett, hogy haladt előre, miképpen gyarapodott és érte el a biztonság delelőjét. Továbbá, hogy ennek következtében ez az erdélyi unitárius egyház miképpen kezdte arcát az idegen napnyugat felé fordítani. Mindezekhez még hozzáadunk néhány más olyan dolgot is, miket célunk elérése végett főlemlítésre szükségesnek tartunk”.¹

A későbbi idők unitárius egyháztörténetírói is mindig ezt a szempontot tartották szemek előtt. Aranyosrákosi Székely Sándor püspök Uzoni Fosztó munkája felhasználásával írja meg 1839-ben nyomtatásban magyar nyelven megjelent első egyháztörténelmünket „Az Unitaria vallás történetei Erdélyben” címen E megyén halad tovább Ferencz József püspök, aki 1875-ben az újabb kutatások felhasználásával „Unitárius Kis Tükör” c. munkájában ismét megírja egyházunk történelmét, tekintettel annak külföldi kapcsolataira is. E könyvet hosszú évtizedek

---

¹ Uzoni Fosztó Istvánnak az Unitárius Egyház történetéhez írt Előljáró Beszéde. Latinból fordította Márkos Albert, Keresztény Magvető 72. évf. 132. lapon.

óta vallástani kézikönyvül is használjuk középiskoláinkban s Vári Albert által gondosan átdolgozott kiadása 1930-ban jelent meg legutoljára s változatlan lenyomatban azóta is megjelent.

A XX. században unitárius egyháztörténetírásunk két új irányban is elindult. Kelemen Lajos levéltári főigazgató munkássága mutat rá arra, hogy az erdélyi magyar unitáriusság történetét tudományos rendszerességgel nem lehet megírni mindaddig, míg nem áll rendelkezésünkre az egyes egyházközségek komoly alapossággal megírt oknyomozó története s nem használjuk fel azt a levéltári forrásanyagot, mely gazdag adataival rendelkezésünkre áll elsősorban püspöki vizitációs jegyzőkönyveink adataiban.¹ Nagyon sajnálatos, hogy Kelemen Lajos korszaknyitó útmutatása egyházpolitikai félreismerés, valamint a világháború és az azt követő megszállás nehézségei miatt nem érvényesülhetett. A Keresztény Magvető egyes kötetekben csendesesen pihenő egyházközségi történetekkel senki sem foglalkozott, azok részletmegállapításait nem dolgozták bele az unitarizmus egyetemes történelmébe.² A megírt egyházközségi történetek értéke is nagyon különféle. Legjobban jellemző rájuk azonban az, hogy csak az egyházközség ládájában őrzött levéltári anyagot használták fel s kevesen mentek el az esperesi levéltárakban található köri vizsgálószéki feljegyzések, vagy az egyházi levéltárban feltalálható püspöki vizitációs jegyzőkönyvek adataiért. Az a néhány újabb korban megírt egyházközségi monográfia is íróasztalok fiókjában porosodik, mely a modern tudomány álláspontján maradva jegyezte fel egyik-másik gyülekezetünk történelmét.

A másik vonalat dr. Borbély István teológiai tanár munkássága képviselte, aki az erdélyi unitáriusság történetének tanulmányozása közben, annak dogmatörténelmét boncolgatta. E téren elért jelentős eredményeit mindnyájan ismerjük. Ezt a tudományos irányvonalat fejlesztette tovább Benczédi Pál teológiai tanár „Az unitárius hitelvek kifejlődése” c. értékes dogmatörténeti tanulmányában.

¹ Kelemen Lajos: Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki egyházvizsgálati jegyzőkönyveinkben 1789-ig. Keresztény Magvető 54. évf. 168. lapon.

² Az egyes egyházközségek lélekszám adatai közlésénél mindenütt ismertettem az egyházközségre vonatkozó és általam összegyűjteni sikerült irodalmat.

Mindannyiunknak, kicsinyeknek és nagyoknak célunk csak az lehet, hogy unitárius egyházunk történelmét minél tisztább megvilágításba helyezve, annak hősi példaadását a jelen és jövő nemzedéke elé tiszta fényében odavetithessük. E cél elérése érdekében minden elvégzett munka elismerést érdemel s minden részletmegvilágítást értéke szerint meg kell becsülnünk. Az egyháztörténelemnek egyik segédtudománya a német kifejezéssel „Kirchenkunde”-nak nevezett tudomány, melyet magyarra egyházrajz, vagy egyházismeret kifejezéssel lehet lefordítani. Az egyházismeret szolgálatában kíván állni az alábbi tanulmány is, mely a szigorú tudományosság álláspontján méri fel a magyarországi unitáriusság és az unitárius egyházközségek lélekszámának alakulását s egyben e felméréssel gyakorlati célokat is kíván szolgálni, amennyiben segítségére lesz mindazoknak, akik egyháztörténelmünk egészének megírásakor e fejezetet megírva találják. Célunk csupán csak annyi, amit Uzoni Fosztó István a maga jellegzetes megfogalmazásában így fejezett ki: „mindezekhez még hozzáadunk néhány más olyan dolgot is, miket célunk elérése végett főlemlítésre szükségesnek tartunk.”¹

Az unitárius egyházismeret területén buvárkodó dolgozatunk segítőtársat hív maga mellé a statisztika igazoló adataiban. A statisztika tudományának az egyházi élet jelenségei vizsgálatánál való felhasználása újkeletű s még ma sem nyert minden vonalon polgárjogot. Oka részben az állami és egyházi statisztikai adatfelvétel és adatközlés egymástól elütő eredményeiben található. A statisztikai vizsgálódásoknak az egyházi élet történelmére vonatkoztatható értékeiről sokat lehet vitatkozni, azonban a komoly tudomány e módszer létjogosultságát ma már nem vonja többé kétségbe. A német statisztikai tudomány egyik alapvető munkása von Mayr idevonatkoztatva ezeket mondja: „Die Differenzierung der Bevölkerung nach dem Religionsbekenntnis bietet ein erhebliches sozialwissenschaftliches Interesse. Aus der Religionsgemeinschaften erwachsen besonders, mit mehr oder mindern fester Organisation ausgestattete *soziale Gebilde*, deren wissenschaftliche Erkenntnis zu den Aufgaben der sociologischen Forschung gehört.”²

¹ Lásd 1. jegyzetet.

² Dr. Georg von Mayr: Statistik und Gesellschaftslehre. II. kötet: Bevölkerungsstatistik, Frelburg, 1897, 105. lapon.

Ugyanő mutat reá vizsgálódásai során az alábbi igen érdekes és unitárius vonatkozásban is helytálló megállapításra is: „die in der ausgesprochenen Minderheit befindlichen Konfessionen in Folge der Wanderverschiebungen allerseits die Tendenz zu verhältnissmässiger Verstärkung zeigen.“¹

Amikor a modern társadalomtudomány képviselője a válásstatisztikai vizsgálódások értéke felől kérdezősködik, arra a meállapításra jut, „hogya vallási közösségek, mint a szociális organizmus legrégebb kötelekei jelennek meg“² s így értékük és vizsgálatuk el nem hanyagolható.

A vallásstatisztika feladata lehet egyfelől az egyes válásfelekezetek fejlődésének és átlagának vizsgálata s területi elhelyezkedésük felmérése, másfelől pedig az egyes vallásfelekezetekhez tartozóknak nem, életkor, családi állapot, anyanyelv, műveltségi fok, hivatás, erkölcsi állapot stb. szerinti vizsgálata. Alábbi vizsgálódásaink rendjén mi csak az első szempontra terjeszkedünk ki jelen alkalommal, a másik szempont szerinti vizsgálódásunk más alkalomra marad.

Meg kell még említenünk e helyen, hogy a magyar egyházi irodalom e téren alig termelt eddig valamit s a létrejött néhány tígyelemreméltó protestáns munka is az utóbbi évtizedek termése. E dolgozatok közül hármat említek meg, melyek közül dr. Karner és dr. Schneller professzorok dolgozatai az előbb említett vizsgálódási szempontok második csoportja szerint dolgoztak,³ bár mindketten az általunk most vizsgálat alá veendő szempont szerint is foglalkoztak bevezetéképen tárgyakkal. Teljesen egyetértünk dr. Karner alábbi záró fejtegetéseivel: „A statisztikai adatok sokasága a legkülönfélébb, más módon hozzáférhetetlen viszonylatokban rajzol változatos képet a hazai felekezetek életéről és munkájáról. Talán nem szükséges külön is hangsúlyozni, hogy az így nyert kép egyoldalú és csak bizonyos vonatkozásokat világít meg. Ennek ellenére is meg vagyunk győződve arról, hogy az így rajzolt

¹ U. o. 107. lapon.

² Ph. Schwartz: Religions und Kirchliche Statistik c. tanulmánya a Handwörterbuch der Staatswissenschaften, VII. kötet, Jena 1926. IV. kiadás.

³ Lic. dr. Karner: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen, 1931. és dr. Schneller Károly: A magyarországi protestáns népesség demológiai sajátosságai. Miskolc, 1930.

képnek nemcsak tudományos értéke van — végzett vizsgálódásaink tudományos tekintetben járulnak hozzá a hazai felekezetek viszonyainak, helyzetének ismeretéhez, — hanem nagy fontossággal bír a gyakorlati egyházi munka alakítására is. *A statisztika által rajzolt kép tükrében az egyházak alaposabban és helyesebben ismerhetik fel a helyzetet, amelyben vannak és ehhez a felismeréshez mérten rendezhetik be munkájukat*.¹ Hasonlóképpen igazat kell adnunk dr. Schneller következő elvi jelentőségű fejtegetéseinek is: „A vallási statisztikának a kiépítettsége összefüggésben áll minden valószínűség szerint azzal, hogy az integer Magyarországon“ a nemzetiségi kérdést a hitfelekezeti hovatartozás kérdése többszörösen átszövi s ahol „egyes egyházak egyenesen nemzeti alapon vannak szervezve“,² nemzeti szempontból is fokozott jelentőségre emelkedett a valásfelekezeti statisztika.³ A harmadik munka, melyet megemlítünk e tárgykörrel foglalkozó munkák közül dr. Makkai Sándor rövid, de tökéletesen áttekintő képet adó egyházi tanulmánya,⁴ mely ennek keretén belül a statisztika segítségével huzza alá mondanivalóit. Makkai dr. munkája csak református egyházismereti anyagot nyújt s így tárgyunk szempontjából nem kir különösebb jelentőséggel, a másik két említett tanulmány, bár az egyik a magyarországi felekezetek vallási viszonyaival, a másik a protestáns felekezetek demológiai jelenségeit vizsgálja, unitárius vonatkozásban csak hézagosságot közöl, elsősorban azért, mindkettő leginkább az 1920. évi népszámlálás anyagát dolgozza fel, mikor is az ország trianoni megcsonkíttósága idején az unitáriusok száma csekély volt s „már csak a nagy számok törvényeinek tökéletlen érvényesülése miatt sem érné meg a reáfordított fáradságot“.⁵

Megjegyezzük végül, hogy vizsgálódásaink alapját, ahol nem egyházi összeírások adatait használjuk, mindenütt a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal hivatalos kiadványaiban megjelent adatok alkotják. Ezek az adatok az évtizedenként végre-

¹ Dr. Karner idézett munkája. 128. lapon.

² Kenéz Béla: Magyarország népességi statisztikája. Budapest, 1906. 68. lapon.

³ Dr. Schneller: idézett munkája. 5. lapon.

⁴ Dr. Makkai Sándor: A magyar reformátusság egyházi élete. Debrecen, 1910.

⁵ Dr. Schneller idézett munkája. 7. lapon.

hajtott népszámlálások adatközléseiben, valamint a Statisztikai Évkönyvekben és a havi Statisztikai Közleményekben található. Aki e munkákat ismeri, azokban külön utalás nélkül is mindenütt megtalálja a forráshelyet, ahonnan egyes adataink merítettük és összegyűjtöttük.

Szólanunk kell még néhány szóban a modern és a történeti statisztika viszonyáról is. Egyetértünk Kováts Ferenc fejtegetésével, melyben megállapítja, hogy¹ „a történeti statisztikai anyagot a modern anyaggal szemben az különbözteti meg, hogy az principaliter sohasem közvetlen statisztikai anyag.“ E megállapítást tanulmányozásunk teljes mértékben igazolja, amikor adataink, különösképen egyházi forrásból eredő adataink legjelentősebb részét nem statisztikai forrásgyűjtésből, hanem egyházi jegyzőkönyvekből, összeírásokból stb. merítettük. A módszerre vonatkozóan meg H. Pálffy Ilona dr.² értékes tanulmánya következő megállapítására kell reávilágítanunk: „A történeti statisztika az egyre fejlődő modern feldolgozások folyamán kialakult módszerektől nyert ösztönzéssel fordul a történeti forrásokhoz, amelyekből egyes elmúlt korok tömegjelenségeire vonatkozó adatait összegyűjtheti... az eredmények azonban csak akkor felelnek meg igazán a történeti valóságnak, ha a feldolgozás módszerét a források adta lehetőség alapján állapítjuk meg.“

A történeti statisztikának egyházi síkon való munkálása érdekében emel szót dr. Földes Béla egyik kiváló tanulmányában, amikor ezeket mondja: „... egyes helyeken régibb egyházi anyakönyvek találhatóak és nagyon kívánatos volna az azokban foglalt adatok feldolgozása, miáltal a demográfiai viszonyokra... vonatkozólag értékes anyagot lehetne összeállítani.“³

Végezetül legyen szabad bevezető fejtegetésünket lezárni dr. Pálffy Ilonának a következőkben teendő megállapításainkra is vonatkoztatva helytálló megállapításaival: „a mai ember erősen statisztikai szemléletre van beállítva s a történelmi statisztika néhány számsora, grafikonja többet mond számára, mint többoldalas tudományos fejtegetés. A történeti források statisztikai átértékelése tehát olyan feladat, amelyet... az egyetemes nemzeti célok érdekében érdemes elvégezni“.⁴

¹ Kováts Ferenc: Statisztika és történelem, Magyar Statisztikai Szemle, Budapest, 1925. 434 lapon.

² H. Pálffy Ilona dr.: A magyar történeti statisztika forrásai, Magyar Statisztikai Szemle, Budapest, 1934. 957. lapon.

³ Dr. Földes Béla: A történeti statisztika kérdéséhez. Magyar Statisztikai Szemle Budapest, 1932. 531. lapon.

⁴ Dr. Pálffy Ilona: A történeti források statisztikai értéke. Magyar Statisztikai Szemle. Budapest, 1942. 346. lapon.

IRODALOM.

Gyallay Domokos: Egy fődél alatt. Háború zajában hallgatnak a muzsák, — mondja egy latin közmondás és ezt a megállapítást — ha a könyvnapra megjelent könyvek között széttelünk — kénytelenek vagyunk magunk is aláírni. Eddig a háborus konjunktúra által termelt szépirodalmi silányságok özönvízszerű áradata miatt panaszkodhattunk, ezidén a könyvnapra megjelent könyvek, — szerencsére — alapos rostálás alá estek. Rendjén is van így, de elszomorító jelenség, hogy íróink, költőink új művekkel csak egészen csekély számban jelentkeznek, a legtöbb könyv már régebben megjelent munka új kiadása. Itt megint különbséget teszünk kifogyott munkák és elhalt íróművészek újra kiadott könyvei között, hiszen saját tapasztalat alapján mondhatjuk, hogy tavaly, a kolozsvári nyári egyetem hallgatói tucat-számra keresték pl. Reményik Sándor verseit, azt remélve, hogy ha az egész országban nincs, szűkebb hazájában biztosan kapható és egyetlen példányt sem tudtak felhajtani, hacsak nem kölcsönképpen! Ennek pedig nem volna szabad megtörténnie!

Örömmel üdvözljük tehát Gyallay Domokos legszebb novelláinak gyűjteményét, régi mulasztást pótol ez az érdemtelenül szerény köntösbe öltöztetett értékes kötet, annál is inkább, mert a novella mint műfaj mostohagyermek volt az utolsó években, a kiadók rossz üzletnek tartották, a közönségre hártották a hiányt, azt állítva, hogy nem olvassák, nem keresik, „ki ment a divatból!” Pedig köztudomású, hogy a jó novella többet ér mint egy regény, hiszen nem a cselekményre, hanem az élet apró dolgainak és az abból fakadó lelki eseményeknek rögzítésére fekteti a fősúlyt, „kis dolgoknak nagy poézise“. Azok tehát, akik szeretik a könyvet, a jó írást, szeretik a novellákat is. Magunk elfogultak vagyunk Gyallayval szemben, nem azért, mert egy hitet vallunk, — bár novelláinak éppen ebből az erős vallásos meggyőződésből fakadó unitárius légkör ad páratlan érdekességet — hanem, mert minden írása egy darab Erdélyt jelent. Elkezdjük olvasni, s már feledve a mindennapi élet sok apró gondja, nem halljuk a háború véres borzalmait, ártatlan városok robbantását üvöltő rádiót, otthon vagyunk Erdélyben, az Olt partján, a Maros mentén, Udvarhelyszéken eldugott kis székely falvakban, emberi gyarlóságok és erények virulnak ki előttünk és unitárius templomaink harangszava csendül meg lelkünkben... Alakjai jó ismerőseink, „egy fődél alatt“ érezzük magunkat velük, unitárius székely festvéreink között járunk...

Az egyik legszebb novellán, A püspökné tanácsán keresztül, mint aranyos napsugár az ablakon, úgy ragyog be szívünk közepébe — a mult. Szemben áll velünk a Vadrózsák lelkes gyűjtőjének és jószágos életpárjának alakja, s hirtelen végigviharzik rajtunk a felismerés, hogy Gyallay is azon az úton halad, amelyet száz évvel ezelőtt ös-

vényként kezdett taposni a nagynevű unitárius püspök: a népi vonalon. Úttörő Gyallay is, és tette ezt évtizedekkel ezelőtt, amikor még nem volt divat a „népiség“, mint egyidőben és nem volt komoly kötelességvállalás, mint manapság. Tette ezt már akkor, amikor ez a vonal komoly merészséget és az európaiasságra törekvő és mind urbanusabbá váló irodalmárok részéről lenézést jelentett. Gyallay töretlenül haladt elképzelései nyomán, megörökítve azt a romlatlan falusi, legtöbbször unitárius életet, amelyet apáink, nagyapáink éltek, s ezzel kettős célt szolgált, a szintiszta székely és unitárius szépirodalmat. Tájé-
író lett belőle, ez adja meg írásainak azt a páratlan zamatot, amit egyes magyar vidékek irodalma színben, ízben és illatban jelent. Nemes egyszerűsége művésztette magasztosul és ezzel a kötetével novellaíróink legnagyobbjai közé emelkedett.

K. Péterffy Ilona.

A kolozsvári unitárius kollégium gimnáziuma Évkönyve az 1943—44. tanévről, az iskola fennállásának 376. évében, közzétette *Gállfy Zsigmond* igazgató. *László Tihamér* igazgató-helyettes szerkesztésében a fentti cím alatt jelent meg kolozsvári gimnáziumunk 1943—44. iskolai évről szóló, mintegy 56 oldalra terjedő Évkönyve. A minden eseményre kiterjedő lelkiismeretes beszámoló 20 fejezetben tárgyalja az iskolai év történetét. Foglalkozik a vallás-erkölcsi nevelés fontosságával, számos példával bizonyítja a hazafias érzület megnyilvánulásait, valamint a tanárikar és a tanuló ifjuság egyházi, irodalmi és társadalmi munkásságát. Érdekes megemlíteni, hogy az intézet keretében 8 ifjusági egyesület végzett elismerésre méltó munkát. Az internátusban és a konviktusban nagyobb javítások és átalakítások is történtek csaknem 17.000 P értékben. Az intézetnek 1943—44. iskolai évben 252 tanulója volt, ebből érettségire állott és sikeresen vizsgázott 25 nyilvános és 2 magántanuló. Az intézet kötelékéből eltávozott 2 tanár, *Benczédi Pál* vallástanár, aki csaknem 10 évig volt ifjuságunk vallás-erkölcsi nevelésének buzgó apostola, ezután magasabb nevelői körben, a teológián végzi nemes munkáját. *P. Szentmártoni Kálmán* történelem-tanár távozása nagy veszteséget jelent gimnáziumunk számára. Hosszabb ideig tanított Székelykeresztúron, majd később 1935-től kolozsvári gimnáziumhoz jött vissza és itt tanított nyugalomba vonulásáig. Mint történetíró ma már egész Magyarországon ismert, és az unitárius történetírás terén felmérhetetlen nagy munkát végzett. Kormányzó Úr tanügyi főtanácsossá nevezte ki. Az intézet volt kedves tanulója *Kriza László* t. zászlós, aki hosszabb időt töltött a keleti arcvonalon, harctéren szerzett betegsége következtében 24 éves korában elhunyt. Áldott emlékét kegyelettel őrizzük. Háborus körülmények között is az intézet eredményes és elismerésre méltó munkát végzett. *László Tihamér* szerkesztőnek e helyen is kifejezzük köszönetünket a nagy-szerűen összeállított Évkönyvért.

I. V.

A székelykeresztúri unitárius „br. Orbán Balázs“ gimnázium és unitárius polgári fiúiskola évkönyve az 1943/44. iskolai évről. Székelykeresztúr, 1944. 96. o. A *Péter Lajos* igazgató által közzétett évkönyv, — melynek összeállításában *Árkosi László* és

Fülöp Zoltán tanárok működtek közre — a gimnáziumi részben a „Kormányzó Urunk nevenapján“ és „Kossuth Lajos emlékezete, halálának 50-ik évfordulóján“, a polgári iskolai részben pedig „Emlékezés Zrínyi Ilonára“ c. megemlékezések, valamint az iskola rövid történetének ismertetése után, részletesen számol be egy háborus, időben igen rövid, de eseményeiben gazdag iskolai évről. Tanárainak iskolán kívüli működése azt mutatja, hogy tanárai nemcsak a tanári asztal, de az előadó-, vagy íróasztal mellett is megálják helyüket, nemcsak előszóban, de írásban is alkalmat keresnek, hogy oktatói, tudományos, vagy szociális tevékenységüket kifejthessék. Ifjusági egyesületeinek száma és élénk működése viszont azt jelzi, hogy különösen fiatalabb tanárai szívesen vesznek részt az ifjuság minden megmozdulásában és örömmel irányítják tanítványaikat a gyakorlati élet mesgyéin is. Fontos történelmi adat az ősi iskola életében polgári fiúiskolájának felállítása és két első osztályának megnyitása, mert a polgári iskolák által mód nyílik arra, hogy egy egészséges székely középosztály fejlődhessen ki. Az iskola bár jellegében unitárius, tanulóinak vallás szerinti eloszlása alapján azonban mégis népiesen székely. Szinte túlnyomó többségben a környékbeli kisbirtokos földműves szülők gyermekei tanulnak benne és főleg bennlakói vannak. Gimnáziumában ez évben összesen 328, polgári iskolájában pedig 66 tanuló osztályoztatott, érettségi vizsgálatot 19 tanuló tett. Az általános tanulmányi eredmény megfelelelőnek mutatkozik, mert a gimnázium rendes tanulói közül 25 kitünő, és 7 eles rendű, a polgári iskolából 1 kitünő és 3 jeles rendű, érettségizői közül pedig 2 kitünően és 1 jelesen éret.

L. T.

László Tihamér: Adatok egy százesztendősz fizikai eszköz történetéhez. (Egy hiteles Brassai reliquia). Kolozsvár, 1944. 20 l. (Különlenyomat a „Múzeumi Füzetek“ 1944. évi II. kötete 1. füzetéből.) László Tihamér, kolozsvári kollégiumunknak ez a szorgalmas és kiváló képességű tanára a kollégium fizika-vegytani szertárában egy fizikai-fénytani jelenségek vizsgálatára szolgáló készüléket talált. A fényelhajlásra és fénytalálkozásra szolgáló készüléket egy párisi optikus szerkesztette s ettől vásárolta a tudós Brassai Sámuel, valószínűleg saját pénzéből. Ez a műszer, ez a Brassai hagyaték Brassait, mint kísérletező fizikust mutatja be s egyben annak is bizonyítéka, hogy Brassait méltán nevezték polihisztnak. Brassai életrajzírói a nagy tudós természettudományos munkásságával nem sokat foglalkoztak, ennek a dolgozatnak nem az a célja, hogy ezt a hiányt pótolja, de Brassai működését belehelyezi kora tudományos, műszaki és tanügyi állapotába s így világítja meg a Brassai hagyaték tudományos és didaktikai értéket, egyben egy kiváló alapot mutat arra, hogyan kell Brassai Sámuel, mint természettudóst értékelni, feldolgozni. Akit a komoly és mély értékelések és áttekintések érdekelnak, azoknak melegen ajánljuk e tudományos füzet áttanulmányozását.

Sz.

Az új Erdély hajnalán. Bölöni Farkas Sándor naplója 1835—36-ból. Mostanában divatba jött az elfeledett írók kiásása. Ez a sors érte, nagy megelégedésünkre, a mi Bölöni Farkas Sándorunkat is. Csak nemrégiben adták ki Nyugateurópai utazását. Most meg az Erdélyi Ritkaságok 15. füzeteként, Jancsó Elemér a naplótöredéket rendezte sajtó alá. Ez 1835. jan. 1-től 1836. jan. 7-ig, egy kerek esztendőt ölel föl. Szemelvények láttak már régebben is belőle napvilágot, de a maga egészében ezúttal került először kiadásra. Bevezetőben Jancsó Elemér 28 oldalon keresztül érdekesen mutat rá Farkas Sándor egyéniségére, töprengő természetére s arra az úrra, mely vágyai s a valóság között állandóan tátong. Elevenen tárja elénk a kor mozgató eszmét, a romantícizmus diadalmas előretörését, majd kijelöli Farkas Sándor helyét Erdély más naplóiírói között. Maga a napló, stílusának avultsága mellett is, lebilincselő olvasmány. Egy puritán, egyszerű, de önérzetes lélek őszinte megnyilatkozása. Lehetetlen meghatódás nélkül olvasni, mint fázik ez az egyszerű, nemes lélek minden ünnepeltétől, mennyire jelentéktelennek tartja a maga munkásságát, mint megborzad s hogy tiltakozik, mikor egy kiadó németre akarja fordítani az Északamerikai Utazást; hogy megzavarja a 200 arany akadémiai nagy díj. Szerény lelkülete nem is tud megnyugodni mindaddig, míg a jutalmat alapítványként az akadémiához vissza nem juttatja. Aztán érdekes bepillantást nyerünk a naplón keresztül a különben zárkózott természetű Farkas tragikus szerelmi világába is. Ez a szerelem, a romantikus kor követelményeinek megfelelőleg, természetesen csak szerencsétlen véget érhet s a hősnak nem adhat mást, mint a szenvedés örömét. Elvezet a napló a politikai küzdelmek porondjára is. Láljok Wesselényinek és más szabadelvű barátainak báfor harcait a copfos maradiság ellen. Megdöbben lánglelkű barátja bukásán s nemes haraggal ostromozza a gyáva patkányhadat, mely a gróf hajójának süllyedé-
tére ijedten menekül.

Minket, unitáriusokat mégis talán hitbéli fölfogása érdekelhet leginkább. Ennek jellemzésére álljon itt 1835. december 31-ről keltezt e pár sora: „A bűntől minket nem az imádság, nem a Jézus vére, sőt maga az Isten sem ment fel; csak mi magunk tehetjük s tesszük, ha megszűnünk bűnösöknek lenni. Azt hiszem s tapasztalom, hogy semmi sincs nagyobb akadályára az erkölcsi törekedésnek s a lelkiismeret tisztában tartásának, mint a vallásnak amaz igenis önkényesen, ravaszul s elfacsarva magyarázott elve, hogy a Jézus a mi bűneinkért szenvedvén, az Istennek kegyelméből és irgalmából bűneink megbocsáttatnak, ha szorgalmasan imádkozunk s a vallásos ceremóniákat megtartjuk. Egy a legveszedelmesebb elvek közül, s ezt igenis szorgalmasan trombitálják a papok, catechesisek és theológiaiak.“

Általában az a véleményünk, hogy igen nagy szolgálatot tett Jancsó Elemér, mind unitáriusoknak, mind az egész magyar olvasóközönségnek, mikor ezt a naplót kiadta s hozzá oly értékes magyarázatokat írt. Nem is róhatja le hálóját a magyar közönség multunk ez élesszemű, érdemes kutatója iránt méltóbban, mint ha dolgozatait szorgalmasan olvassa.

(ma.)

KÜLÖNFÉLÉK

Dr. Péter László orvos-százados a harctérről levelet írt az édesanyjának, hogy el ne felejtse a Keresztény Magvetőre az *előfizetési díjat* beküldeni s azonkívül a szerkesztőséget is megkereste, hogy megkaptuk-e az előfizetési díjat. Akit az irodalom pártolás a harctéren is megmozdít, az nem mindennapi lélek és Dr. Péter László afiát, mint a kötelességtudásnak példányképét állítjuk kedves *előfizetőink* elé!

Címadományozás. A Kormányzó Úr Ófömméltósága *Dr. Szolga Ferenc* székelykeresztúri unitárius gimnáziumi tanárnak és *Péter Lajos* gimnáziumi és polgári iskolai igazgatónak a tanügyi főtanácsos, gimnáziumi igazgatói címet adományozta. Amidőn erről örömmel adunk hírt, egyben kívánjuk, adjon a jó Isten kedves atyánkfianak erőt és jó egészséget, hogy a kitüntető szép címet sokáig viselhessék.

László Tihamér tanár tudományos sikere. A Királyi Magyar Természettudományi Társulat László Tihamérnak, kolozsvári kollégiumunk nagy tudású tanárának: „*Zavaros hangok — káros rezgések*” című pályamunkáját a háromszáz pengős *Rauer-díjjal* jutalmazta. Amidőn erről örömmel emlékezünk meg, egyben kedves tanár afia tudományos munkásságához sok hasonló eredményt és sikert kívánunk.

P. Szentmártoni Kálmán tanügyi főtanácsosnak „*Székely népmesék*” címen most jelenik meg a Minerva kiadásában 16 gyönyörű meséből álló mesegyűjteménye művészi rajzokkal illusztrálva, melyre előre felhívjuk az érdeklődők figyelmét.

Márkos Andrást h.-tanárrá kinevezése alkalmával meleg szeretettel üdvözljük.

Helyreigazítás. A „Keresztény Magvető” 1944. 3. füzetének 120. lapján, az utolsó sorban: „ezzel Spengler és Troeltsch állítását *igazolta*” helyett: „ezzel Spengler és Troeltsch állítását *megcáfolta*” olvasandó.

Ujabb viták a gyermekkereszttség körül. A gyermekkereszttség egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek miatt annyi gúnyt sőt méltatlan szenvedést kellett kiállaniok az unitáriusoknak. Már Dávid Ferencet a gyermekkeresztséggel szemben elfoglalt közismert álláspontjáért zsidónak, pogánynak, anabaptistának nevezték. A dézsi egyezkedésben külső hatalommal kényszerítették a kis gyermekeknek a háromságos formula szerint való megkeresztelésére. Azóta is állandóan fel-felhangzik a vád, hogy az unitáriusok nem keresztények, mert a gyermekkereszttség tekintetében más a felfogásuk, mint a ke-

resztények többségé-é. Azonban az idő halad s a tudomány világossága elhomályosítja a régi babonákat. Ujabbán Barth-nak a legkiválóbb protestáns theológusok egyikének egy előadás tartása céljából azt a kérdést adták fel: „Szakramentumnak tekinthetjük-é a gyermekkeresztséget, s ha igen milyen indok alapján?” Már a kérdés felvétele kihívás, s kétséget és aggodalmat fejez ki a gyermekkeresztség szakramentum-má emelésével szemben. Barth a régi hitvallásokon felül emelkedő alábbi megállapításokat szögezte le: „A gyermekkeresztségnek nincs exegetikai alapja. Nincs egyetlen bibliai bizonyíték a gyermekkeresztségre. Az újszövetség világos rendje szerint az ige hallását és megvallását követi a keresztség jegye. Miután az illető maga kívánja a szakramentum kiszolgáltatását. Ezt az elhatározást nem vehetjük ki mástól, sem a gyülekezettől, sem a szülőktől, sem a keresztszülőktől a szokásos hivatkozási helyek nem adnak hozzá alapot“. Mindezen megállapítások után — igen helyesen — Barth még sem veti el a gyermekkeresztséget, hanem azt mondja: „Mégis mint jószándékú importot mindaddig el kell szenvednünk, míg az egyház meg nem változtatja.“ „De az egyháznak ismételtén foglalkoznia kell a gyermekkeresztség kérdésével, mert időszerűvé vált, mivel ma már nem védhetjük a reformátorok érveivel.“

L. Theologiai Szemle 1943. XIX. évfolyam 3. szám.

Kolozsvári Unitárius Középiskolás Leányok Munkaközösségének homoródalmási Munkatábora. A kolozsvári unitárius középiskolás leányok munkaközössége a magyar unitárius öntudat nevelése, a falu népének megismerése és életébe való bekapcsolódása érdekében minden évben, valamelyik egyházközségünkben önkéntes munkatábort szervez. Az elmúlt esztendőben árkosi egyházközségünkben szervezett munkatábort s végzett eredményes munkát. Jelen évben a homoródalmási egyházközséget választotta munkatábora helyéül s a mai háborus idők minden nehézsége és akadálya ellenére célkitűzését maradék nélkül megvalósította. Július hó 11-én indult útnak 22 középiskolás unitárius leány: Darkó Klára keresk. isk. tanárnő, Sándor Katalin áll. isk. tanítónő és Erdő János vallástanár vezetésével. Július 12-én az Országzászló előtt köszöntötte a munkatábor Homoródalmás népét. Másnap már megindult a munka. A hadbavonultak családjainál segédkeztek házi és mezei munkában 2—3 csoportokban. Vidám énekszóval, minden szavukból kicsendülő törelessen hittel s jobb jövőnkbe vetett bizalommal végezték a legnehezebb munkát. Esténként Simén Domokos az egyházközség lelkésze és Imreh Lajos vallástanító lelkész az egyházközség küzdelmes életét ismertették s azokat a sürgős tennivalókat, melyekben a városban élő munkatábor tagjai segédkezhetnek. Megvitatásra került Imreh Lajos vallástanító lelkész indítványa unitárius ifjúsági jelvény tárgyában, melyet a munkatábor magáévá tett. Egyházi érdekből munkatábor elhatározta, hogy anyagilag elősegíti egy homoródalmási jól tanuló leánynak óvonónek való tanítatását. Vasárnap délután a község közművelődési házában rendezett a munkatábor ünnepélyeket, ahol a közös népdal, népi táncok, szava-

latok, előadások által, úgy éreztük, hogy a falu és város gyermekei egybeforrottak. Július 30-án a munkatábor meglátogatta homoródkarácsonyfalvi egyházközségünket s tisztelgett Nagytiszteletű Bálint Odön esperes úrnál. Onnan Homoródszentpéterre látogatott el, ahol résztvett az istantiszteleten, délután pedig ünnepélyt rendezett. Az egyházközség Pap Ferenc lelkész, Ádám Dániel tanító afiai, valamint a Nőszövetség és ifjúsági egyesület tagjai által a legmelegebb fogadtatásban részesítették a munkatábor tagjait; az ott föltöltött nap felejtésetlen emléke marad minden munkatáborosnak. Augusztus 3-án búcsuzott a munkatábor az Országzászló előtt, majd utána a közművelődési házban az egyházköztől. Másnap indult útnak a tábor s érkezett vissza Kolozsvárra szerencsésen augusztus 5-én. Jó munkát végeztek; adja a jó Isten, hogy folytathassák megkezdett munkájukat s ériék meg a „Szébb és jobb magyar jövő“ megvalósulását.

A protestáns katonai egyház új főgondnoka. A nyugalomba vonulása miatt állásáról lemondott *vitéz Jány Gusztáv* vezérezredes helyébe, *vitéz Hennyey Gusztáv* altábornagyot nevezték ki. Az új főgondnok evangélikus vallású, míg a protestáns tábori püspök *D. Soltész Elemér* református. F. J.

A tékozló fiu otthon. A budapesti protestáns templomokban a Keresztény Ifjúsági Egyesület kezdeményezésére imahadjáratot tartottak, s a befejező evangélizáló istentiszteletet fenti címen tartották meg. Nem tudunk róla, hogy budapesti unitárius templomaink lelkipásztoraik e munkában való közreműködésre felkérték volna. F. J.

Kiss Sándor dr. budapesti református egyetemi lelkész „A magyar református időszaki sajtó az ifjúsági misszió szolgálatában“ c. érdekes tanulmányt írt, melynek ismertetésére még visszatérünk. F. J.

Protestáns Lexikont szerkeszt *Dr. Incze Gábor* nagyváradai ref. lelkipásztor az ismertnevű egyházi író. E lexikonban csak elhunyt protestáns egyházi emberek életrajzi adatait és munkásságuk egysoros ismertetését közli. A Lexikon részére az unitárius jelesek adatait is egybegyűjteni szándékozik. F. J.

Nyiregyháza valamennyi templomában harangoznak a hősi halottakért, írja az egyik egyházi ujság, a városi hatóság értesíti valamennyi templom lelkipásztorát és egyidőben harangoztatnak a város hősi halottai emlékezetért. F. J.

A délerdélyi református egyház területén ötven lelkészi állás van üresedésben, a nagyenyedi Beithlen Gábor teológiai főiskolán pedig mindössze husz hallgató van. Egyházi és magyar nemzeti szempontból káros helyzet, melyen mindenképen segíteni kellene. F. J.

Felelős szerkesztő és felelős kiadó: **P. Szentmártoni Kálmán.**

Lengyel Albert könyvnyomdája Kolozsvár, Bolyai-u. 7. 2647. Telefon: 11-58
Felelős vezető: Lengyel Albert.

Nyugtázás.

A „Keresztény Magvető“-re az utolsó nyugtázás óta a következő befizetések történtek:

Benczédi Pál 10 P, Dr. Ferencz Áron 10 P, Dr. Járossy Andor 10 P, Szén Zoltán 9'86 P, Dr. Péter László 12'3 P, Dimény Lajos 10 P, Dr. Ferencz Áron 10 P, Gál Mózes 12 P, Sepsiszentkirály 12'06 P, Árkos 10 P, Bölön 12 P, Sepsiszentgyörgy 20 P, Szentivánlaborfalva 15 P, Benedek Gábor 20 P, Rostás Dénes 2 P, Taar Géza 28 P, Végh Benjamin 12 P, Úrmössy Gyula 20 Pengő.

Tisztelettel kérem a hátralékok és az előfizetési díjak beküldését.

Kolozsvárt, 1944. augusztus hó 23.

Hadházy Sándor s. k., pénztárnok.

Az Országos Központi Hitelszövetkezethez a következő előfizetési díjak folytak be: Dr. Orbók Attila 10 P, P. Buzogány Lajos 10'30 P, Tar Domokos 10 P, Dr. Demeter Attila 10 P, Héczei Endre 2'14, Dr. Gálfalvy György 10 P, Szentmártoni József 10 P, Kelemen Lajos 12 P, Dr. Májai Ferenc 10 P, Péterfy Albert 10 P, Dr. vitéz Elekes Domokos 10 P, Nagy Ferenc 10 P, Dr. vitéz Péter Aladár 10 P, Héczei Endre 8 P, Ambrus Péter 10 P, Barla Dezső 10 P, Bedő Árpád 12 Pengő.

Budapest, 1944. május hó 7.

Dr. Benczédi László.

A folyóirat elfogadása előfizetésre kötelez.

Régi előfizetőinket és azokat, akik folyóiratunkat elfogadták, tisztelettel kérjük, hogy a már igazán csekély **10 pengő előfizetési díjat** az előző számunkban küldött csekkebefizetési lappal sziveskedjenek minél hamarabb **befizetni**.

Szerkesztőség.

A „Keresztény Magvető” füzetéből megjelent:

1. **Miért vagyok unitárius?** Irta Lupton Dilworth, clevelandi unitárius lelkész. Angolból fordította Lőrinczi László.
2. **Ami örökkévaló** Dávid Ferenc életművében. Irta Dr. Varga Béla.
3. **Az evangéliumok nőalakjai.** Irta I. Haller, freudenstadti dékán. Fordította Boros Jenő lelkésztanár.
Régi unitárius költők. Irta Pálffy Márton.
4. **Modern unitárius költők.** Irta S. Nagy László.
5. **Három felolvasás az unitarizmusról.** Irta Dr. Varga Béla, Vári Albert és Dr. Gál Kelemen.
6. **Világnézetünk válsága és a vallási igazság.** Irta Dr. Iván László.
7. **Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és a hollandiai remonstránsok között.** Irta Vári Albert.
8. **Régi igazságok új köntösben. I. Is en.** Irta Dr. Iván László.
9. **Az unitárius egyház alkotmányának vázlatos jogtörténeti kifejtése.** Irta Dr. Tóth György.
10. **Isten felé.** Irta Dr. Iván László.
11. **Régi igazságok új köntösben. II. Jézus.** Irta Dr. Iván László.
12. **Hittani tanulmányok.** Irta Dr. Varga Béla
13. **Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban.** Irta Dr. Boros György.
14. **Új világ küszöbén.** Irta Dr. Tóth György.
15. **Az unitárius ifjúság szerepe a többi keresztény ifjúság soraiban.** Irta Dr. Iván László.
16. **Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében.** Irta Dr. Iván László.
17. **Az Unitárius Irodalmi Társaság története.** Irta S. Nagy László.
18. **Protestantizmus és unitarizmus.** Irta Dr. Iván László.
19. **Adatok a calnic-i unitárius egyházközség történetéhez.** Irta Kovács Imre.
20. **Istenországa felé ...** Irta Vári Albert.
21. **Dávid Ferenc és a tömeg.** Irta Szent-Iványi Sándor.
22. **Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya új megvilágításban.** Irta Pozsonyi Szentmártoni Kálmán.
23. **Kereszténység és unitarizmus.** Irta Vári Albert.
24. **Fizikai világ és szellemiség.** Irta Dr. Gyulai Zoltán.
25. **Hittigazság — tudományos igazság.** Irta Dr. Gyulai Zoltán.
26. **Dávid Ferenc vallása.** Irta Benczédi Pál.
27. **Benczédi Gergely születésének százéves fordulójára.** Irta Dr. Gál Kelemen.
28. **Az alsóbenczédi Gyallay-Pap család székelyszentmihályi ága.** Irta P. Szentmártoni Kálmán
29. **Az öikuménikus mozgalmak.** Irta Ferencz József.
30. **Új egyháztörténetírás.** Irta Dr. Zoványi Jenő.
31. **Rátío és lélek.** Irta Dr. Gyulai Zoltán.
32. **Új látóhatárok a természettudomány és bölcsélet határmesgyéjéről.** Irta Dr. Gyulai Zoltán.
33. **János Zsigmond erdélyi fejedelem.** Irta P. Szentmártoni Kálmán.
34. **Az evangélium ösvényein.** Irta Vári Albert.
35. **Az optimizmus vallás erkölcsi jelentősége.** Irta Dr. Gelei József.
36. **Brassai Sámuel és a muzsika.** Irta Lakatos István.
37. **A hit eredete. Hit, vallás, egyház. Egyház és állam.** Irta Dr. Gyulai Zoltán.
38. **Laotse. I. Tao. II. Az élet.** Irta Dr. Gyulai Zoltán.
39. **Jóltevőink emléke.** Irta Józán Miklós, Gálffy Zsigmond, Benczédi Pál.
40. **Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz.** Közli Dr. Jancsó Elemér.
41. **A szombatosság vádja.** Irta Benczédi Pál.
42. **Berde Mózsá. (Történelmi arckép.)** Irta P. Szentmártoni Kálmán.
43. **A kereszténység válsága.** Irta: Dr. Kovács Lajos.
44. **Értelem és érzelem a hit területén.** Irta Dr. Gyulai Zoltán.
45. **A gimnáziumi tanterv módosítása.** Irta: László Tihamér.

Lengyel Albert könyvnyomdája Kolozsvár, Bolyai-utca 7. Telefon: 11-58

Felelős vezető: Lengyel Albert.